सहज इष्टानिष्टकरणी । दोघीचि इया कवतुकिणी ।
हे नवमाध्यायी उभारणी । केली होती ।।
तेथ साउमा घेयावा उवावो । तंव वोडवला आन प्रस्तावो ।
तरी तया प्रसंगे आतां देवो । निरूपीत असे ।। ज्ञा. १६. ६१-६२

ज्ञानसूर्याचा उदय झाला म्हणजे पुरुषोत्तमाचे यथार्थ स्वरूप अनुभवास येते, असे भगवंतांनी मागील अध्यायाच्या शेवटी सांगितले, त्याच ज्ञान-चित्सूर्याचे रूपक या अध्यायाच्या आरंभी घेऊन श्री ज्ञानदेव आपल्या गुरूंच्या अलौकिक अध्यात्मिक सामर्थाचे लौकिक सूर्याच्या सामर्थ्याशी तुलना करून वर्णन करतात. (हे चित्सूर्याचे रूपक इतके उत्कृष्ट आहे की, त्याला अशा प्रकारच्या वाङ्मयात क्वचितच तोड असेल. हे सतरा ओव्यांपर्यंत पसरलेले आहे.) प्रथम या चित्सूर्याच्या उदयाच्या व लौकिक सूर्याच्या उदयाच्या परिणामातील महदंतर दाखवून पुढे लौकिक सूर्य उदयास आला असता ज्या अनेक तारागणांचा लोप, कमळांचा विकास व भ्रमरांचा बंधमोक्ष, चक्रवाक दांपत्याची रात्रीच्या विरहानंतरची पुनर्भेट, मृगजळोपपत्ति इत्यादि घटना घडतात, त्याचा उपयोग करून हा श्रीगुरुरूपी चित्सूर्य पारमार्थिक जगात काय काय कार्ये करतो हे उत्कृष्टरीतीने श्री ज्ञानदेवांनी सांगितले आहे. शेवटी ते म्हणतात, एकदा या निजधामव्योमीच्या राजाचा उदय झाला म्हणजे प्रकाश्य - प्रकाशकभाव संपलाच. अशा ह्या प्रकाश्येवीण प्रकाशक असणाऱ्या सूर्याचा उदय झाला की, पूर्व व पश्चिम, रात्र व दिवस, उदय व अस्त या कल्पनाहि नाहीशा होतात. मग अशा त्या अद्वयबोधरूपी नगरात आनंदाची रेलचेल होते. (१ - १६) वास्तविक लौकिक सूर्याशी श्रीगुरूंची तुलना करणे, हे त्यांच्या स्वरूपाला उणेपणा आणणारे असल्यामुळे आपण सूर्याच्या रूपकाने वर्णन केले, त्याबद्दल क्षमा मागून, असे वर्णन करण्यातील शुद्ध प्रेमाचा भावच पाहावा अशी त्यांनी गुरूंना विनंती केली आहे. (१७ - ३०) ज्ञानदेव पुढे म्हणतात, 'माझ्या वाचेने सत्य बोलण्याचे तप अनेक कल्पपर्यंत केले, त्या पुण्याईचे फळ म्हणून श्रीगुरूंची भेट होऊन त्यांच्या कृपेमुळे गीतेसारख्या अगाध व अगम्य अशा ग्रंथावर टीका करण्याचे अत्यंत अवघड कार्य मजकडून होत आहे.' (३१ - ४०) यानंतर अध्यायसंगति सांगतात. 'ज्ञानी पुरुषाला आत्मलाभ झाला म्हणजे त्याला निरतिशय परमानंदाची प्राप्ति होते व त्यामुळे त्याला कांही मिळवावयाचे शिल्लक राहात नाही, असे पंधराव्या अध्यायाच्या उपसंहारात भगवंतांनी सांगितले आहे; परंतु ज्या ज्ञानामुळे ही कृतकृत्यतेची स्थिति प्राप्त होते, ते ज्ञान कशामुळे प्राप्त होईल व ते प्राप्त झाल्यावरहि आडमार्गाला न जाता त्याचा क्षेम कसा होईल, हे समजणे अत्यंत अवश्य आहे. एवढ्यासाठी ज्ञानाला अनुकूल अशी दैवी संपत्ति व प्रतिकूल अशी आसुरी संपत्ति या अध्यायात भगवान सांगणार आहेत. हाच विचार सांगण्यास भगवंतांनी नवव्या अध्यायात सुरुवात केली होती; परंतु दुसरा प्रसंग मध्ये आल्यामुळे ते सांगणे तसेच राहिले, म्हणून पुन्हा तोच विचार विस्ताराने देव, या अध्यायात सांगत आहेत. प्रथमतः मोक्षाची अचूक प्राप्ति करून देणाऱ्या दैवी संपत्तीच्या सव्वीस गुणांचे वर्णन भगवान करतात. (४१ - ६७).

सर्वात श्रेष्ठ गुण म्हणजे **अभय**; मृत्यूची भीति नाहीशी होणे. ते अभय निरहंकार वृत्तीने व फळाशा टाकून कर्म करण्याने प्राप्त होते अथवा आपलेच स्वरूप सर्वत्र भरले आहे, मग कोण कोणाला मारणार या विचाराने जो अद्वैतरूप बनला त्यालाहि अभय प्राप्त होते. (६८ - ७३) बुद्धीतील रज - तम जाऊन, अंतःकरणात संकल्प-विकल्प उठवण्याचे थांबून जिला सत्स्वरूप रुचले; अशी स्वरूपाच्या ठिकाणी अनन्य

जी बुद्धि तिला **सत्त्वशुद्धि** म्हणतात. (७४ - ८०). आत्मलाभ व्हावा म्हणून ज्ञानाच्या अथवा योगाच्या ठिकाणी चित्तवृत्ति अनन्य करून ठेवणे ही **ज्ञानयोगव्यवस्थिति** (८१ - ८४). आपपर भाव न ठेवता कायावाचामनेकरून संकटग्रस्तांना मदत करणे ते **दान** आहे. (८५ - ८८). इंद्रियांचा विषयांपासून संबंध तोडून त्यांना व्रताचरणात गुंतविणे हा **दम** होय. (८९ - ९३) वर्णाश्रमाप्रमाणे स्वकर्माचे आचरण निरहंकार बुद्धीने फलाशा न ठेविता करणे, याला **यज्ञ** म्हणतात. (९४ - ९९) ईश्वर दर्शनासाठी श्रुतीचा अभ्यास अथवा अखंड नामस्मरण (अधिकारपरत्वे) करीत राहणे हा **स्वाध्याय** होय. (१०० - १०५). **तप** दोन प्रकारचे आहे; प्राण, इंद्रिये व शरीर यांना स्वरूपाच्या प्रसाराकरिता आटवणे हे एक तप आहे अथवा आपल्या शरीरात आत्मा व देह यांची जी सरभेसळ आहे, त्यातून विवेकाने आत्म्याची वेगळीक करून स्वरूपी सदा जागृत राहणे, हे दुसऱ्या प्रकारचे तप आहे. (१०६ - ११२). सर्वांशी सौजन्याने वागणे हे **आर्जव** आहे. (११३). कायावाचामनेकरून होणाऱ्या क्रिया जगाच्या कल्याणाकरिताच करीत राहणे ती **अहिंसा** आहे. (११४). ऐकणाऱ्याला गोड वाटून निःसंदेह करणारे, परिणामी कल्याणकारक असे जे बोलणे त्याला **सत्य** म्हणतात. (११५ - १२४). राग उत्पन्न होण्यासारखी परिस्थिती प्राप्त झाली, तरी अंतःकरणात रागाची उर्मीहि उठत नाही ते **अक्रोध** आहे. (१२५ - १३०). मूळ देहाचीच अहंता टाकून देणे तो **त्याग** होय. (१३१ - १३५). जाणण्याचा विषय गिळून जाणणाऱ्यासकट जेथे जाणणेहि नाहीसे होते, ती **शांति** आहे. (१३६ - १४०). दुसऱ्याच्या दोषांवर न टोचता त्याला सन्मार्गाला लावण्यासाठी आपल्या गुणांचा उपयोग करणे ते **अपैशून्य** आहे. (१४१ - १५३). दुःखी लोकांचे दुःख नाहीसे करण्याकरिता त्यांना आपपर दृष्टि न ठेवता, सर्वस्वाने मदत करण्यासाठी तळमळ ती **दया** होय. (१५४ - १६२). ऐहिक अथवा पारलौकिक भोग स्वाधीन झाले असताहि त्या भोगाबद्दल मनात कंटाळा असणे ते **अलौलुप्य.** (१६३ - १६७). सर्वांशी हळुवार प्रेमाने वागणे ते **मार्दव** होय. (१६८ - १७४). देहाच्या रूपाने नामरूपास येणे याबद्दल खंती वाटणे ती **लाज** होय. (१७५ - १८२). मन व प्राण यांचे नियमन होऊन दाही इंद्रिये शांत होतात, ते **अचापल्य** होय. (१८३ - १८५). ईश्वराकडे मन धावत असता त्याच्या आड येणाऱ्या संकटांना तोंड देण्याचे सामर्थ्य ज्यामुळे येते, त्यास **तेज** म्हणतात. (१८६ - १९०) लोकांचे सर्व अपराध सहन करूनहि त्याबद्दल यत्किंचितहि अभिमान नसणे ती **क्षमा** आहे. (१९१ - १९६) त्रिविधताप उत्पन्न झाले असता त्यांचा प्रतिकार करणारे ते **धैर्य**. (१९७ - १९८). अंतरी विमल आत्मज्ञान व बाह्यभागी शुद्ध कर्माचरण ते **शौच** होय. (१९९ - २०४). आत्महिताचा मार्ग आक्रमीत असता ओघाने इतरांचेहि सुख साधणे त्यास **अद्रोहत्व** म्हणतात. (२०५ - २०६). मानाला पूर्णपणे योग्य असूनहि लोकांनी सन्मान केला असता, अवघड वाटतो त्या स्थितीला **अमानित्व** म्हणतात. (२०७ - २१२).

असा हा दैवी (२६ गुणरूपाने) संपत्तीचा विचार सांगून दैवी संपत्तीच्या अगदी विरुद्ध असणारी व सर्व दोषांनी युक्त अशी आसुरी संपत्ति यापुढे देव सांगतात. दैवी संपत्ति सांगितल्यावर आसुरी संपत्ति सांगण्याचे वरवर पाहता कारण उरत नाही; पण जोपर्यंत दोहोतील भेद बरोबर कळला नाही, तोपर्यंत घोटाळा होण्याचा संभव असतो; म्हणून टाकण्याकरिताच पण आसुरी संपत्तीचेहि लक्षण सांगणे अवश्य आहे. मोक्षाला देणारी दैवी संपत्ति व नरकाला नेणारी आसुरी संपत्ति हे दोन अनादिसिद्ध भिन्न मार्ग आहेत. एवढ्याकरिता त्यांची ओळख नीट असणे अवश्य आहे. म्हणून ही आसुरी संपत्ति देव सांगत आहेत. (२१३ - २१६).

'आपण केलेला धर्म आपल्या तोंडाने चव्हाट्यावर सांगत सुटणे हा **दंभ** होय. (२१७ - २२३). विद्या, पैसा अथवा मान यांची अल्पशी जरी प्राप्ति झाली तरी त्यामुळे मस्त होणे याला **दर्प** म्हणतात. (२२४ - २२९). सर्व जगाला वंद्य व पूज्य अशा ईश्वराचे व वेदाचे नांव काढले की ज्यामुळे डोके फिरते तो **अभिमान** आहे. (२३० - २३६). दुसऱ्याचा उत्कर्ष, वैभव पाहून मनात जळफळणे, याला **क्रोध** म्हणतात. (२३७ - २४२). दगडाप्रमाणे अंतःकरणाच्या निर्दय स्थितीला **पारुष्य** नांव आहे. (२४३ - २४५). विधिनिषेध व पापपुण्य यातील फरक कळत नाही ते **अज्ञान** होय. (२४६ - २५२). आसुरी संपत्ति जरी सहाच गुणांची असली तरी तिचा पराक्रम फार मोठा आहे. जीवाचा सर्व प्रकाराने नाश करून त्याला हमखास नरकात पोचविण्याची शक्ति तिच्यात आहे. (२५३ - २६३).

यापुढे आसुरी प्रकृतीच्या पुरुषाचे आणखी वर्णन करून त्या दोषातून सुटण्याचा उपाय देव सांगत आहेत. (२६४ - २८०).

'या आसुरी प्रकृतीच्या पुरुषांना आपण सदा पापकर्मच करावे असे वाटते. चुकूनसुद्धा पुण्यकर्माकडे यांची प्रवृत्ति होत नाही. या जगाची व्यवस्था लावणारा ईश्वर आहे, असे मानावयास ते तयारच नाहीत. त्यामुळे ईश्वर, वेद, स्वर्ग याबद्दल त्यांच्या मनात तिरस्कार असतो. जगाच्या उत्पत्तीला, स्थितीला व लयाला कारण काम आहे, एवढेच त्यांचे तत्त्वज्ञान; त्यामुळे स्त्रीसुखासारखे मिळतील ते भोग यथेच्छ भोगावेत, अशी त्यांना हाव असते व म्हणून भोगाकरिता अवश्य असणारा पैसा मिळाला नाही, तर दुसऱ्याचा घात करून ते पैसा मिळवितात. (२८१ - ३३६). ही विषयभोगाची हाव कधी संपतच नाही. दररोज वाढतच असते; शेवटी मीच एकटा या विश्वाच्या धनाचा मालक होईन व त्याच्या जोरावर हवे ते विषय सेवन करीन; माझ्यापुढे ईश्वर, ब्रह्मदेव, कुबेर, इंद्र कस्पटाप्रमाणे आहेत, अशा बाष्कळ वल्गना ते आसुरी प्रकृतीचे पुरुष करतात. आपण एकट्याने सर्व भोगावे म्हणून जारण-मारणादि क्रियाहि हे करतात. (३३७ - ३६३) कधी कधी महंतपणाचा आव आणून यज्ञ करतांनाहि ते दिसतात; परंतु तो नुसता बाहेरचा देखावा असतो; आहेराच्या रूपाने जगाला लुटण्याची ती युक्ति असते. (३६४ - ३८८).

या स्वैर आसुरी व घोर वागण्याने सर्वांच्या अंतर्यामी असणाऱ्या आत्म्याला मात्र फार कष्ट होतात व जेव्हां ते पतिव्रता, सत्पुरुष, माझे भक्त अशा थोर महात्म्यांचा छळ करू लागतात, तेव्हां मला माझ्या भक्तांचा कैवार घेऊन या दुष्टांचा समाचार घेणे भाग पडते. मग मी त्या दुष्टांची मनुष्यपणाची पदवी हिरावून घेऊन क्लेश व दुःख यांनी पुरेपूर भरलेल्या रौरव नरकात त्यांना कोट्यावधि वर्षेपर्यंत ठेवतो. (३८९ - ४१६).

आसुरी संपत्तीच्या लोकांना ज्या घोर यातना भोगाव्या लागतात, त्यांचे वर्णन करतांना श्री ज्ञानदेवांच्या अंगावर शहारे येऊन त्यांची वाणी रडकुंडीला आलेली दिसते व हे 'आसुरी लोक कां बरे असे वागतात ?' असे निराशेचे पण कळवळ्याचे उद्गार त्यांच्या मुखातून निघाले आहेत. (४१७ - ४२४).

भगवान समारोप करितात. 'काम, क्रोध व लोभ जेथे आहेत तेथे पाप व नरक ठेविलेलेच आहेत. यांची कास धरून विषयांच्या मागे धावणाऱ्यांच्या परलोक गतिविषयी तर बोलावयास नको; परंतु त्याला इहलोकीहि चांगल्यारीतीने राहता येणार नाही व सुखहि मिळणार नाही. ज्या पुरुषांना आपले खरे कल्याण व्हावे असे वाटत असेल, त्यांनी या काम, क्रोध व लोभ यांची संगत प्रथम टाकली पाहिजे. मग मोक्षमार्गाचे सांगाति असे सज्जन त्यांना भेटतील; त्यांच्या संगतीत राहून सच्छास्त्र श्रवण केले पाहिजे, मग शास्त्रांनी सांगितलेल्या मार्गाने तो आत्मकल्याणेच्छू चालू लागला, की त्याला गुरुकृपेचे नगर लागेल. तेथे प्रियाची परम सीमा जो आत्मा त्याची भेट होईल व त्याच्या पाठीमागची जन्ममरणाची यातायात संपेल व दुःख कायमचे

नाहीसे होऊन त्यास नित्यानंदाचा लाभ होईल. तात्पर्य, आपणास करण्यास योग्य काय व अयोग्य काय हे आपल्या बुद्धीने ठरवून चालणार नाही. त्याचा निर्णय शास्त्राच्या दृष्टीनेच केला पाहिजे. वेद हा आईप्रमाणे जगातील सर्वांचे हित पाहतो म्हणून त्याच्या आज्ञा शिरसावंद्य मानाव्यात. तात्पर्य, वेदैकनिष्ठ झाल्यावर अनिष्ट कोठून प्राप्त होईल ? म्हणून प्रत्येकाने ब्रह्मप्राप्ति होईपर्यंत वेदांची कास सोडू नये.

एवढ्यासाठी कामक्रोधाच्या वाटेने चुकूनसुद्धा न जाता वेदाज्ञेशी सर्वांनी एकनिष्ठ राहावे. अर्जुना, तुझ्यावर तर लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने फार मोठी जबाबदारी आहे. कारण आज तूं करशील ते प्रमाण मानून त्याप्रमाणे इतर लोक वागणार आहेत. (४२५ - ४६८).

याप्रमाणे भगवंतांच्या बोलण्याचा अनुवाद करून श्री ज्ञानदेवांनी आपल्या व्याख्यानास स्फूर्ति देणाऱ्या श्रीगुरूंच्या दृष्टीकडे कृतज्ञतापूर्वक पाहून व त्यांच्या कृपेची याचना करून हा अध्याय संपविला आहे. (४६९ - ४७३).

 अध्याय सोळावा : दैवासुरसंपद्विभागयोग

मावळवीत विश्वाभासु । नवल उदयला चंडांशु । अद्वयाब्जिनीविकाशु । वंदूं आतां ॥ १ ॥ जो अविद्ये राती रुसोनियां । गिळी ज्ञानाज्ञान चांदणियां । जो सुदिनु करी ज्ञानियां । स्वबोधाचा ॥ २ ॥ जेणें विवळतिये सवळे । लाहोनि आत्मज्ञानाचें डोळे । सांडिती देहाहंतेचीं अविसाळें । जीवपक्षी ॥ ३ ॥ लिंगदेहकमळाचां । पोटीं वेंचतया चिद्भ्रमराचा । बंदिमोक्षु जयाचा । उदैला होय ॥ ४ ॥ शब्दाचिया आसकडीं । भेदनदीचां दोहीं थडीं । आरडाते विरहवेडीं । बुद्धिबोधु ॥ ५ ॥ तया चक्रवाकांचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान । भोगवी जो चिद्गगन- । भुवनदिवा ॥ ६ ॥ जेणें पाहलिये पाहांटे । भेदाची चोरळी फिटे । रिघती आत्मानुभववाटे । पांथिक योगी ॥ ७ ॥ जयाचेनि विवेककिरणसंगें । उन्मेखसूर्यकांतफुणगें । दीपले जाळिती दांगें । संसाराचीं ॥ ८ ॥ जयाचा रश्मिपुंजु निबरु । होतां स्वरूप उखरीं स्थिरु । ये महासिद्धीचा पुरु । मृगजळाचा तें ॥ ९ ॥ जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोऽहंतेचां मध्यान्ही आलिया । लपे आत्मभ्रांति छाया । आपणपां तळीं ॥ १० ॥ तेव्हां विश्वस्वप्नासहितें । कोण अन्यथामतिनिद्रेतें । सांभाळी नुरेचि जेथें । मायाराती ॥ ११ ॥ म्हणौनि अद्वयबोधपाटणीं । तेथ महानंदाची दाटणी । मग सुखानुभूतीचि घेणीं देणीं । मंदावों लागती ॥ १२ ॥ किंबहुना ऐसैसें । मुक्तकैवल्य सुदिवसें । सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥ १३ ॥ जो निजधामव्योमींचा रावो । उदैलाचि उदैजतखेंवो । फेडी पूर्वादि दिशांसी ठावो । उदोअस्तूचा ॥ १४ ॥ न दिसणें दिसणेंनशीं मावळवी । दोहीं झांकिलें तें सैंघ पालवी । काय बहु बोलों ते आघवी । उखाचि आनी ॥ १५ ॥ तो अहोरात्रांचा पैलकडु । कोणें देखावा ज्ञानमार्तंडु । जो प्रकाश्येंवीण सुरवाडु । प्रकाशाचा ॥ १६ ॥ तया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आतां नमो म्हणों पुढतपुढती । जे बाधका येइजतसे स्तुती । बोलाचिया ॥ १७ ॥ देवाचें महिमान पाहोनियां । स्तुति तरी येइजे चांगावया । जरी स्तव्यबुद्धीसीं लया ।

 अध्याय सोळावा : दैवासुरसंपद्विभागयोग

विश्वाच्या आभासाला नाहीसा करणारा (बाधित करणारा) व अद्वैतस्थितिरूपी कमळाचा विकास करणारा, हा (श्रीगुरुनिवृत्तिरूपी) आश्चर्यकारक सूर्य उगवला आहे. (हा सूर्य आश्चर्यकारक आहे; कारण लौकिक सूर्य हा उगवला असता जगताचे प्रकाशन करतो व द्वैत वाढवितो आणि हा श्रीगुरुरूपी सूर्य जगदाभास नाहीसा करतो व अद्वैतस्थितीचा विकास करतो) त्याला आता आम्ही नमस्कार करतो. १. जो (गुरुरूपी) सूर्य मायेच्या रात्रीचा नाश करून, ज्ञान व अज्ञानरूपी चांदण्या नाहीशा करतो व जो ज्ञानी लोकांना अध्यात्मज्ञानाच्या चांगल्या निरभ्र दिवसाची जोड करून देतो; २. ज्याच्या उदयाने प्रकाशित होणाऱ्या प्रातःकाळी आत्मज्ञानरूपी दृष्टि प्राप्त होऊन, जीवरूपी पक्षी, 'मी देह आहे' अशा समजुतीची घरटी सोडतात. ३. ज्या श्रीगुरुरूपी सूर्याचा उदय झाला असता, लिंगदेहरूपी कमळाच्या पोटात (अडकल्यामुळे) नाश पावणाऱ्या जीवचैतन्यरूपी भ्रमराची, (त्या लिगंदेहरूपी कमळाच्या) बंधनापासून सुटका होते. ४. भेदरूपी नदीच्या दोन्ही काठावर, बुद्धीला मोह पाडणाऱ्या शास्त्रादिकांचा विसंगतपणा, हीच कोण अडचणीची जागा, त्याजागेत एकमेकांच्या वियोगाने वेडी होऊन बुद्धि व बोध (हेच कोणी चक्रवाक पक्षी) ओरडणारे, ५. अशा त्या बुद्धिरूपी व बोधरूपी चक्रवाकांच्या जोडप्याला, जो चिदाकाशरूपी भुवनातील श्री गुरुरूपी सूर्य, ऐक्याचा आनंद भोगवितो. ६. ज्या गुरुरूपी सूर्याने प्रकाशलेल्या पहाटेच्या वेळी, भेदांची चोरवेळ नाहीशी होते व प्रवास करणारे (आत्मप्राप्तीचा मुक्काम गाठण्याकरिता ध्यानादिक अभ्यास करणारे) साधक, आत्मानुभवाच्या वाटेने निघतात. ७. ज्याच्या विवेकरूपी किरणांच्या संबंधाने, बुद्धीरूपी सूर्यकांतमण्यातून निघालेल्या ज्ञानरूपी ठिणग्या पेटल्या असता, त्या संसाराची जंगले जाळून टाकतात. ८. ब्रह्मस्वरूपरूपी माळजमिनीवर, ज्यांच्या प्रखर किरणांचा समुदाय स्थिर झाला असता त्याठिकाणी अष्टमहासिद्धीरूप मृगजळाचा पूर येतो. ९. ते ब्रह्म मी आहे, अशा या मध्यान्हकाळी, शिष्याच्या अंतर्मुख वृत्तिरूपी माथ्यावर श्रीगुरुसूर्य आला असता, शिष्याची आत्मस्वरूपाविषयी भ्रांति हीच कोणी छाया, ती शिष्याच्या आत्मानुभवरूपी पायाखाली पडते (नाहीशी होते). १०. त्या वेळी जर मायारूपी रात्रच उरत नाही, तर (त्या रात्रीतील) विश्वाभासरूपी स्वप्नासहीत, विपरीतज्ञानरूप निद्रेचा, कोण सांभाळ करणार आहे; (म्हणजे याची आठवण कोण ठेवणार ?) ११. म्हणून त्या अद्वैतज्ञानरूप नगरात, ब्रह्मानंदाची रेलचेल होते आणि मग त्या आनंदानुभवनाची देवघेव मंदावयास लागते. १२. फार काय सांगावे ! ज्याच्या (श्रीगुरुसूर्याच्या) प्रकाशाने, अशा अशा प्रकारे, मुक्त कैवल्य - (केवलस्वरूपभाव) रूपी उत्तम दिवस सदा प्राप्त होतो. १३. जो श्रीगुरुसूर्य, आत्मस्वरूपरूपी आकाशाचा राजा आहे; तो आपल्या स्वरूपाने नेहमी उगवलेलाच आहे. परंतु तो उगवल्याबरोबर पूर्वादि दिशांसह उदय व अस्ताचा ठावठिकाणा नाहीसा करतो. १४. न दिसणे (अज्ञान) दिसण्यासह (ज्ञानासह) नाहीसे करतो व या दोहोंनी जे झाकलेले स्वरूप आहे, ते (ज्ञानाज्ञानातीत स्वरूप) चहूकडे प्रकट करतो. फार काय सांगू ! तो सर्व प्रातःकाळच वेगळा आहे. १५. जो रात्र व दिवस या सापेक्षभावापलीकडला, केवळ प्रकाशरूप ज्ञानसूर्य आहे व प्रकाशा-शिवाय प्रकाशित होणाऱ्या पदार्थाशिवाय प्रकाशाचा सुकाळ आहे, तो ज्ञानरूपीसूर्य कोणी पाहावा ? १६. श्रीगुरूंची शब्दांनी केलेली स्तुति ही बाधक होत असल्याकारणाने, त्या श्री निवृत्तिरूप ज्ञानसूर्याला आता वारंवार नमस्कार असो, असे मी (ज्ञानदेव) म्हणतो. १७. गुरूंचा महिमा पाहिला असता जर स्तव्यबुद्धीसह स्तवन करणारा लयाला जाईल तरच स्तुति चांगलेपणाला येईल (अभिप्राय असा की, जेव्हां स्तव्य, स्तविता आणि स्तवन ही त्रिपुटी श्रीगुरूंच्या स्वरूपात लयाला जाईल,

जाइजे कां ।। १८ ।। जो सर्व नेणिवां जाणिजे । मौनाचिया मिठीया वानिजे । कांहींच न होनि आणिजे । आपणपयां जो ।। १९ ।। जया तुझिया उद्देशासाठीं। पश्यंती मध्यमा पोटीं । सूनि परसींही पाठीं । वैखरी विरे ।। २० ।। तया तूतें मी सेवकपणें । लेववीं बोलकेया स्तोत्राचें लेणें । हें उपसाहावेंही म्हणतां उणें । अद्वयानंदा ।। २१ ।। परी रंकें अमृताचा सागरु । देखिलिया पडे उचिताचा विसरु । मग करूं धांवे पाहुणेरु । शाकांचा तया ।। २२ ।। तेथ शाकुही कीर बहुत म्हणावा । तयाचा हर्षवेगुचि तो घ्यावा । उजळोनि दिव्यतेजा हातिवा । ते भक्तीचि पाहावी ।। २३ ।। बाळा उचित जाणणें होये । तरी बाळपणचि कें आहे । परी साचचि येरी माये । म्हणोनि तोषे ।। २४ ।। हां गा गांवरसें भरलें । पाणी पाठीं पाय देत आलें । तें गंगा काय म्हणितलें । परतें सर ।। २५ ।। जी भृगूचा कैसा अपकारु । कीं तो मानूनि प्रियोपचारु । तोषेचिना शार्ङ्गधरु । गुरुत्वासी ।। २६ ।। कीं आंधारें खतेलें अंबर । झालेया दिवसनाथासमोर । तेणें तयातें पऱ्हा सर । म्हणितले काई ।। २७ ।। तेवीं भेदबुद्धीचिये तुळे । घालूनि सूर्यश्लेषाचें कांटाळें । तुकिलासी ते येकी वेळे । उपसाहिजो जी ।। २८ ।। जिहीं ध्यानाचां डोळां पाहिलासी । वेदादि वाचा वानिलासी । जें उपसाहिलें तयांसी । ते आम्हांही करीं ।। २९ ।। परी मी आजि तुझां गुणीं । लांचावलों अपराधु न गणीं । भलतें करीं परी अर्धधणीं । नुठी कदा ।। ३० ।। मियां गीता येणें नांवें । तुझें पसायामृत सुहावें । वानूं लाधलो तें दुणेन थावें । दैवलें दैव ।। ३१ ।। माझिया सत्यवादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प । तया फळांचें हें महाद्विप । पातली प्रभु ।। ३२ ।। पुण्यें पोषिलीं असाधारणें । तियें तुझें गुण वानणें । देऊनि मज उत्तीर्णें । जालीं आजी ।। ३३ ।। जी जीवित्वाचां आडवीं । आतुडलों होतों मरणगांवीं । ते अवदसाचि आघवी । फेडिली आजि ।। ३४ ।। जे गीता येणें नांवें नावाणिगी । जे अविद्या जिणोनि दाटुगी । ते कीर्ति तुझी आम्हां जोगी । वानावया जाली ।। ३५ ।। पैं निर्धना घरीं वानिवसे । महालक्ष्मीचि येऊनि बैसे । तयातें निर्धन ऐसें । म्हणों ये काई ।। ३६ ।। कां अंधकाराचिया ठाया । दैवें सूर्यु आलिया । तो अंधारुचि जगा यया । प्रकाशु नोहे ।। ३७ ।। जया देवाची पाहतां थोरी । विश्व परमाणुही दशा न धरी । तो भावाचिये

तेव्हांच श्रीगुरूंच्या महात्म्याला शोभेल अशी स्तुति होईल). १८. कांही न जाणल्याने जे श्रीगुरु जाणले जातात व मौनाला नाहीसे करून (म्हणजे मौन ही कल्पना टाकून) ज्यांचे वर्णन केले जाते व आपण कांही न होऊन जे श्रीगुरु आपल्या ठिकाणी आणता येतात (म्हणजे जीव, शिव अथवा ब्रह्म वगैरे कांहीच अहंकार आपण न घ्यावा, तेव्हांच जे श्रीगुरु आपल्या ठिकाणी वास्तव्य करण्यास येतात.) १९. ज्या तुझी स्तुति करण्याच्या हेतूने, मध्यमा व पश्यंती या वाचा पोटात घालून नंतर परेसह वैखरी नाहीशी होते. २०. असा जो तूं त्या तुला मी सेवकपणाच्या नात्याने शब्दांनी स्तुति करण्याचा अलंकार घालतो, तर हे माझे करणे सहन करावे असे म्हणणेहि अहो अद्वितीयानंदा श्रीगुरो, आपणास कमीपणा आणणारे आहे. २१. परंतु दरिद्री पुरुषाला अमृताच्या सागराचे दर्शन झाल्यावर त्याने (त्यास अति हर्ष होतो व त्या हर्षाच्या भरात त्या अमृतसागराचे) योग्य आदरातिथ्य कसे करावे, याचा त्यास विसर पडतो आणि मग तो त्या अमृतसागराला भाजीपाल्याचा पाहुणचार करण्यास धावतो. २२. अशा स्थितीत त्याचा भाजीपालादेखील (खरोखर पक्वान्नाप्रमाणे) फार किंमतीचा समजावा व केवळ त्याच्या भाजीपाल्याकडे न पाहता, अमृतसागराच्या दर्शनाने त्यास होणाऱ्या आनंदाकडेच लक्ष द्यावे; सूर्याला काडवातीने ओवाळण्यात, काडवातीकडे लक्ष न देता, (सूर्याने) त्या ओवाळणारांची भक्तीच पाहावी. २३. बाळकाला जर योग्य काय ते कळले, तर मग बाळपणच कोठे आहे ? परंतु जी बाई त्याची आई असते, तिला खरोखरच संतोष होतो. २४. अहो, गांवातील घाणीने भरलेले (ओढ्याचे) पाणी गंगेला तुडवीत येऊन मिळाले, तर त्याला गंगा 'बाजूला सर' असे म्हणते काय ? २५. महाराज, भृगूचा अन्याय कसा चीड आणण्यासारखा होता ? पण भृगूने मारलेली ती लाथ हा प्रेमाचा उपचार समजून, भगवान् तो लत्ताप्रहार म्हणजे गुरूंचा अनुग्रहच आहे असे मानून, संतोष पावले नाहीत काय ? २६. अंधाराने भरलेले आकाश सूर्यासमोर आले असता सूर्याने त्यास 'पलीकडे सर' असे म्हटले आहे काय ? २७. त्याप्रमाणे भेदबुद्धीच्या ताजव्याच्या एका पारड्यात सूर्याची उपमा व दुसऱ्या पारड्यात तुम्हास घालून तुमचे वजन केले; महाराज, ते आपण एकवेळ सहन करावे. २८. ज्यांनी तुला ध्यानाच्या डोळ्यांनी पाहिले व ज्या वेदादिकांच्या वाचेकडून तूं वर्णन केला गेला आहेस, त्यांचे अपराध जसे सहन केलेस, तसे आमचेहि करा. २९. परंतु मी आज तुझ्या गुणांचे वर्णन करण्याला लालचावलो आहे, म्हणून (वास्तविक तुझे वर्णन करणे हा जरी अपराध आहे तरी) मी तो अपराध मानीत नाही; (त्याबद्दल) तुम्ही वाटेल ते करा. (तुम्ही अपराध सहन करा अगर करू नका.) पण मी अर्धपोटी कधीहि उठणार नाही. (माझी तृप्ती होईपर्यंत मी तुमचे वर्णन करीन.) ३०. मी गीता या नांवाचे तुझे प्रसादामृत सेवावे, म्हणून मी ते (गीता) वर्णन करू लागलो, ते माझे दैव दुप्पट जोराने उत्कर्षाला पावले. ३१. महाराज, माझ्या वाचेने सत्य बोलण्याचे तप पुष्कळ कल्पांपर्यंत केले, त्या तपाच्या फळाचे हे गीताव्याख्यानरूपी मोठे बेट तिला (माझ्या वाचेला) प्राप्त झाले. ३२. मी लोकोत्तर पुण्यकर्माचे आचरण केले; त्या पुण्यकर्मांनी तुझे गुणवर्णन करणे मला प्राप्त करून देऊन, ती पुण्यकर्मे आज ऋणमुक्त झाली. ३३. महाराज, जीवदशेच्या रानातील मरणरूपी गांवात मी सांपडलो होतो; ती सर्व दुर्दशा आज तुम्ही नाहीशी केलीत; ३४. कारण की, जी गीता या नांवाने नांवाजलेली आहे आणि जी (गीता) अविद्या जिंकून बलिष्ठ झाली आहे, ती गीतारूपी तुझी कीर्ति, आम्हाला वर्णन करता आली. ३५. दरिद्री पुरूषाच्या घरी सहज कौतुकाने महालक्ष्मीच जर येऊन बसेल, तर त्याला दरिद्री असे म्हणता येईल काय ? ३६. अथवा अंधाराच्या जागी दैववशात् सूर्य आला, तर तो अंधारच या जगाला प्रकाश (होणार) नाही काय ? ३७. ज्या देवाचे थोरपण पाहिले असता, (एवढे मोठे) विश्व, (पण ते) परमाणूच्याहि योग्यतेस येत नाही, तो

सरोभरी । नव्हेचि काई ।। ३८ ।। तैसा मीं गीता वाखाणी । हे खपुष्पाचि तुरंबणी । परी समर्थे तुवा शिरयाणी । फेडिली ते ।। ३९ ।। म्हणौनि तुझेनि प्रसादें । मी गीतापद्यें अगाधें । निरूपीन जीं विशदें । ज्ञानदेवो म्हणे ।। ४० ।। तरी अध्यायी पंधरावा । श्रीकृष्णें तया पांडवा । शास्त्रसिद्धांतु आघवा । उगाणिला ।। ४१ ।। जे वृक्षरूपक परिभाषा । केलें उपाधि रूप अशेषा । सद्वैद्यें जैसें दोषा । अंगलीना ।। ४२ ।। आणि कूटस्थ जो अक्षरु । दाविला पुरुषप्रकारु । तेणें उपहिताही आकारु । चैतन्या केला ।। ४३ ।। पाठीं उत्तमपुरुष । शब्दाचें करूनि मिष । दाविलें चोख । आत्मतत्त्व ।। ४४ ।। आत्मविषयीं आंतुवट । साधन जें आंगदट । ज्ञान हेंही स्पष्ट । चावळला ।। ४५ ।। म्हणौनि इये अध्यायीं । निरूप्य नुरेचि कांही । आतां गुरुशिष्यां दोहीं । स्नेहो लाहणा ।। ४६ ।। एवं इयेविषयीं कीर । जाणते बुझावले अपार । परी मुमुक्षु इतर । साकांक्ष जाले ।। ४७ ।। त्या मज पुरुषोत्तमा । ज्ञानें भेटे जो सुवर्मा । तो सर्वज्ञु तोचि सीमा । भक्तीचीही ।। ४८ ।। ऐसे हें त्रैलोक्यनायकें । बोलिलें अध्यायांत श्लोकें । तेथें ज्ञानचि बहुतेकें । वानिलें तोषें ।। ४९ ।। भरूनि प्रपंचाचा घोंटु । कीजे देखतयाचि देखतां द्रष्टु । आनंदसाम्राज्यीं पाटु । बांधिजे जीवा ।। ५० ।। येवढेया लाठेपणाचा उपावो । आनु नाहींचि म्हणे देवो । हा सम्यक्ज्ञानाचा रावो । उपायांमाजीं ।। ५१ ।। ऐसे आत्मजिज्ञासु जे होते । तिहीं तोषलेनि चित्तें । आदरें तया ज्ञानातें । वोंवाळिलें जीवें ।। ५२ ।। आतां आवडी जेथ पडे । तयाचि अवसरीं पुढें पुढें । रिगों लागे हें घडे । प्रेम ऐसें ।। ५३ ।। म्हणौनि जिज्ञासूंचां पैकीं । ज्ञानीं प्रतीती होय ना जंव निकी । तंव योगक्षेमु ज्ञानविखीं । स्फुरेलचि कीं ।। ५४ ।। म्हणोनि तेंचि सम्यक्ज्ञान । कैसेनि होय स्वाधीन । जालिया वृद्धियत्न । घडेल केवीं ।। ५५ ।। कां उपजोंचि जें न लाहे । जें उपजलेंही अव्हांटा सूये । तें ज्ञानीं विरुद्ध काय आहे । हें जाणावें कीं ।। ५६ ।। मग जाणतिया जें विरू । तयाची वाट वाहती करूं । ज्ञाना हित तेंचि विचारूं । सर्वभावें ।। ५७ ।। ऐसा जिज्ञासु तुम्हीं समस्तीं । भावो जो धरिला असे चित्तीं । तो पुरवावया लक्ष्मीपती । बोलिजेल ।। ५८ ।। ज्ञानासि सुजन्म जोडे । आपली विश्रांतिही वरी वाढे । ते संपत्तीचे पवाडे । सांगिजेल दैवी ।। ५९ ।। आणि ज्ञानाचेनि कामाकारें । जे रागद्वेषांसि दे थारे । तिये आसुरियेहि घोरें । करील रूप ।। ६० ।। सहज इष्टानिष्टकरणी । दोघीचि इया

भक्ताच्या भावासारखा होत नाही काय ? ३८. त्याप्रमाणे मी गीतेचे व्याख्यान करणे, हे आकाश-पुष्पांचा वास घेण्यासारखे (असंभवनीय) आहे. परंतु तुम्ही समर्थांनी ती आवड पुरविली. ३९. म्हणून महाराज, तुमच्या प्रसादाने मी गीतेचे गंभीर अर्थाने भरलेले श्लोक, स्पष्टरीतीने व्याख्यान करून सांगेन, असे ज्ञानदेव म्हणतात. ४०. तर पंधराव्या अध्यायात श्रीकृष्णांनी त्या अर्जुनाला शास्त्रांचा पूर्ण सिद्धांत सांगितला. ४१. कारण की, अंगात गुप्त असलेल्या सर्व दोषांना जसा चांगला वैद्य स्पष्टरूपाने सांगतो, तसे (देवांनी) वृक्ष-रूपकाच्या परिभाषेने संपूर्ण (कार्यकारण) उपाधीचे स्वरूप सांगितले; ४२. आणि कूटस्थ (मायारूप उपाधीचा आश्रय करून राहणारा) अक्षर म्हणून जो पुरुषाचा प्रकार दाखविला, त्या योगाने उपहित चैतन्य देखील (क्षर अक्षर दोन्ही) स्पष्ट दाखविले. ४३. नंतर उत्तमपुरुष या शब्दाचे निमित्त करून शुद्ध आत्मतत्त्व दाखविले. ४४. (आत्मप्राप्तीविषयी) अंतरंग बळकट साधन जे ज्ञान, तेहि स्पष्ट सांगितले. ४५. म्हणून या अध्यायात सांगण्याजोगे असे कांही शिल्लक राहिले नाही. आता फक्त गुरु व शिष्य या दोघांना प्रेमाचीच जोड होणार. ४६. याप्रमाणे या विषयाविषयी अनेक ज्ञात्या लोकांची पुरी समजूत पटली. परंतु त्यांच्याहून इतर, जे मोक्षाची इच्छा करणारे होते, त्यांची ह्या विषयांची इच्छा जास्तच वाढली. ४७. हे मर्मज्ञ अर्जुना, त्या मला पुरुषोत्तमाला ज्ञानाने जो ऐक्यभावाने भेटतो, तोच सर्वज्ञ आहे व भक्तीची सीमाहि तोच आहे. ४८. पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकात त्रैलोक्याचे स्वामी भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा असे बोलले व त्या प्रसंगी त्यांनी आनंदाने पुष्कळसे ज्ञानाचेच वर्णन केले. ४९. हे ज्ञान, सर्व संसाराला एका घोटात गिळून (निरास करून), पाहता पाहता पाहणाऱ्या जीवालाच त्याच्या स्वतःच्या आत्म-स्वरूपाचे ज्ञान करून देते व त्या जीवास सुखाच्या साम्राज्यावर पट्टाभिषेक करते. ५०. (प्रपंचाचा बाध करून जीवाला ब्रह्मसाक्षात्कार करून देणारा, ज्ञानाशिवाय) एवढ्या सामर्थ्याचा दुसरा उपाय नाहीच. हा यथार्थज्ञानाचा उपाय सर्व उपायांमध्ये राजा आहे, असे देव म्हणाले. ५१. म्हणून असे जे (आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारे होते) त्यांनी संतुष्ट चित्ताने व आदराने त्या ज्ञानावरून आपला जीव ओवाळून टाकला. ५२. आता असे आहे की, ज्या वस्तूवर प्रेम जडते, तीच वस्तु इतर वस्तूंना मागे सारून वेळोवेळी मनात पुढे पुढे घुसू लागते, असा प्रकार होतो. प्रेमाची गोष्टच अशी आहे. ५३. म्हणून एकंदर जिज्ञासूंपैकी जे मुमुक्षु होते, त्यांना जोपर्यंत ज्ञानाचा वास्तविक संशय-विपर्ययरहित अनुभव आला नाही, तोपर्यंत ते ज्ञान कसे प्राप्त होईल व प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचे संरक्षण कशाने घडेल, अशाविषयी त्यांच्या मनात वारंवार विचार घोटाळत असणे, हे स्वाभाविकच आहे. ५४. म्हणून तेच यथार्थज्ञान कशाने प्राप्त होईल व तसे झाल्यावर त्याच्या वाढण्याचा प्रयत्न कसा घडेल ? ५५. अथवा जे ज्ञानास उत्पन्नच होऊ देत नाही अथवा ज्ञान उत्पन्न झाले असता, जे ज्ञानाला भलत्या मार्गात घालते; असे ज्ञानाच्या विरुद्ध काय आहे, हे समजले पाहिजे. ५६. मग ज्ञानाला जे विरुद्ध असेल, त्याची वाट मोकळी करून देऊ (त्यास घालवून देऊ) व जे ज्ञानाला अनुकूल असेल त्याचाच सर्व भावांनी विचार करू. ५७. अशी तुम्ही सर्व जिज्ञासूंनी जी इच्छा मनात धरली आहे, ती इच्छा पूर्ण करण्याकरिता देव (आता या अध्यायात) बोलतील. ५८. जिच्या योगाने ज्ञान चांगले उत्पन्न होईल, शिवाय आपली विश्रांतीहि जिच्या योगाने वाढेल, अशी जी दैवी संपत्ति, त्या दैवी संपत्तीचे वर्णन सांगण्यात येईल. ५९. आणि ज्ञानाचे काम काढून (ज्ञानाला नाहीसे करून) जी आसुरी संपत्ति राग व द्वेष यांना आश्रय देते, त्या भयंकर आसुरी संपत्तीचेहि स्वरूप (देव) सांगतील. ६०. इष्टानिष्ट करणे, हे स्वभावतःच ज्यांचे कौतुक आहे, अशा या

कवतुकिणी । हे नवमाध्यायीं उभारणी । केली होती ।। ६१ ।। तेथ साउमा घेयावा उवावो । तंव वोडवला आन प्रस्तावो । तरी तयां प्रसंगें आतां देवो । निरूपीत असे ।। ६२ ।। या निरूपणाचेनि नांवें । अध्याय पद सोळावें । लावणी पाहतां जाणावें । मागिलावरी ।। ६३ ।। परी हें असो आतां प्रस्तुतीं । ज्ञानाचां हिताहितीं । समर्था संपत्ती । इयाचि दोन्ही ।। ६४ ।। जे मुमुक्षुमार्गींची बोळावी । जे मोहरात्रीची धर्मदिवी । ते आधी तंव दैवी । संपत्ती ऐका ।। ६५ ।। जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं । संपादिजती ते लोकीं । संपत्ति म्हणिजे ।। ६६ ।। ते दैवी सुख संभवी । तेथ दैवां गुणां येकोपजीवी । जाली म्हणौनि दैवी । संपत्ति हे ।। ६७ ।।

श्रीभगवानुवाच :

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।। १ ।।

आतां तयाचि दैवगुणां- । माजी धुरेचा बैसणा । बैसे तया आकर्णा । अभय ऐसें ।। ६८ ।। तरी न घालूनी महापुरीं । न घेपे बुडणयाची शियारी । कां रोगु न गणिजे घरीं । पथ्याचिया ।। ६९ ।। तैसा कर्माकर्माचिया मोहरा । उठूं नेदूनि अहंकारा । संसाराचा दरारा । सांडणें येणें ।। ७० ।। अथवा ऐक्यभावाचेनि पैसें । दुजे मानूनि आत्मा ऐसें । भयवार्ता देशें । दवडणें जे ।। ७१ ।। पाणी बुडऊं ये मिठातें । तंव मीठचि पाणी आतें । तेवीं आपण जालेनि अद्वैतें । नाशे भय ।। ७२ ।। अगा अभय येणें नांवें । बोलिजे तें हें जाणावें । सम्यक्ज्ञानाचें आघवें । धांवणें हें ।। ७३ ।। आतां सत्त्वशुद्धी जे म्हणिजे । ते ऐसां चिन्हीं जाणिजे । तरी जळे ना विझे । राखोंडीं जैसी ।। ७४ ।। कां पाडिवा वाढी न मगे । अंवसे तुटी सांडूनि मागें । माजीं अतिसूक्ष्म अंगें । चंद्रु जैसा राहे ।। ७५ ।। नातरी वार्षिया सांडिली । ग्रीष्में नाहीं मांडिली । माजीं निजरूपें निवडली । गंगा जैसी ।। ७६ ।। तैसी संकल्पविकल्पाची वोढी । सांडूनि रजतमाची कावडी । भोगितां निजधर्माची आवडी । बुद्धि उरे ।। ७७ ।। इंद्रियवर्गें दाखविलिया । विरुद्धा अथवा भलीया । विस्मयो कांहीं केलिया । नुठी चित्तीं ।। ७८ ।। गांवा गेलिया वल्लभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु । भलतेसणी हानिलाभु । न मनी जेवीं ।। ७९ ।। तेवीं सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धी जें ऐसें अनन्य होणें । ते सत्त्वशुद्धी म्हणे । केशिहंता ।। ८० ।। आतां आत्मलाभाविखीं । ज्ञानयोगामाजीं एकीं । जे आपुलिया ठाकीं । हांवे भरे ।। ८१ ।। तेथ

दोघी (दैवी व आसुरी) संपत्ति आहेत, यांची मांडणी नवव्या अध्यायातच (श्लोक १२ मध्ये) केली होती. ६१. त्या नवव्या अध्यायातच त्यांचा विस्तार प्रत्यक्ष करावयास पाहिजे होता, तो तितक्यात दुसरा प्रसंग पुढे आला. तर आता प्रसगानुसार देव त्याचे (दैवी - आसुरी संपत्तीचे) व्याख्यान करीत आहेत. ६२. मागील क्रमाप्रमाणे संख्या पाहता, हे निरुपण म्हणजे सोळावा अध्याय समजावा. ६३. परंतु हे आता राहू दे. सांप्रत ज्ञानाचे इष्ट किंवा अनिष्ट करण्याच्या कामी सांगितलेल्या याच दोन संपत्ति समर्थ आहेत. ६४. जी मुमुक्षूंना (आत्मस्वरूपाच्या) मार्गाने पोचविणारी व जी मोहरूप रात्रीत धर्मार्थरूप मशाल आहे, ती दैवी संपत्ति तर प्रथम ऐका. ६५. एकमेकांना पोसणारे असे जेथे पुष्कळ पदार्थ एके ठिकाणी मिळविले जातात, त्याला (अशा पदार्थ-समुदायाला) लोकात संपत्ति म्हटले जाते. ६६. ती दैवी संपत्ति सुखाला उत्पन्न करणारी आहे व सर्व दैवी गुणांना ही एकच निर्वाहाचे साधन आहे. म्हणून हिला दैवी संपत्ति असे म्हटले आहे. ६७.

श्रीकृष्ण म्हणाले, निर्भयता, शुद्ध-सत्त्वात्मक बुद्धि, ज्ञान व योग यांच्या ठिकाणी तत्परता, दान, दम आणि यज्ञ (स्वधर्माप्रमाणे आचरण), स्वाध्याय (आपापल्या अधिकारा-प्रमाणे वेदाध्ययन अथवा नामपाठ), तप, सौजन्य; १.

आता त्याच दैवी संपत्तीच्या गुणात, श्रेष्ठ असा पहिल्या आसनावर जो बसतो, त्या गुणाला 'अभय' असे म्हणतात. ऐका. ६८. तर ज्याप्रमाणे महापुरात उडीच घातली नाही, म्हणजे बुडण्याचे भय धरण्याचे कारण नाही, अथवा पथ्याच्या घरी रोगाची किंमत नाही; (पथ्याने वागत असता तेथे रोगाचे भय नाही.) ६९. त्याप्रमाणे विहित व निषिद्ध कर्म यांच्यासंबंधाने अहंकाराला उत्पन्न न होऊ देणे व अशारीतीने संसाराचा धाक टाकणे (याला अभय असे म्हणतात). ७०. अथवा (दुसऱ्यारीतीने) अद्वैतभावाच्या विकासाने, आपल्याहून दुसरे हे आपला आत्मा आहे, असे मानून, भयाची गोष्ट हद्दपार करून जे टाकणे (त्यास अभय असे म्हणावे). ७१. पाणी मिठाला बुडवायला येते, ते मीठच पाणी होते (मग त्यास बुडण्याचे भय कसले ?) त्याप्रमाणे आपण अद्वैतस्वरूप झालो असता भयाचा नाश होतो. ७२. बाबा अर्जुना, अभय या नांवाने ज्याचा उल्लेख केला जातो ते हे समजावे. हे अभय म्हणजे, सम्यक् (यथार्थ) ज्ञानाच्या बरोबर असणारा व त्याचे सर्व प्रकारे रक्षण करणारा शिपाई आहे. ७३. आता सत्त्वशुद्धि म्हणून जिला म्हणतात, ती ही अशा लक्षणांनी ओळखावी. तर राखुंडी जशी जळत नाही व विझत नाही; ७४. अथवा शुक्ल प्रतिपदेच्या कलेची वाढ न घेऊन, किंवा अमावसेस झालेला कलांचा ऱ्हास मागे टाकून, या दोन स्थितींच्या मध्ये, चंद्र जसा अतिशय सूक्ष्म अशा मूळ स्वरूपाने राहतो; ७५. अथवा वर्षाऋतूतील पूर ओसरला आहे व ग्रीष्मऋतूतील ओहोटीस आरंभ झाला नाही, या दरम्यानच्या काळात गंगेचे स्वाभाविक स्वरूप जसे स्पष्ट दिसते; ७६. त्याप्रमाणे संकल्पविकल्पाची ओढ टाकून आणि रजतमाची कावड (ओझे) टाकून आत्मचिंतनाचे प्रेम भोगणारी बुद्धि (आपल्या मूळ स्वरूपाने) राहते. ७७. वाईट अथवा चांगल्या विषयांना इंद्रियसमुदायाने दाखविले असता, कांही केले तरी चित्तात चलबिचल उत्पन्न होत नाही. ७८. पति गांवाला गेला असता पतिवियोग-जन्य मोठ्या दुःखात, कितीहि नुकसान अथवा लाभ हे झाले असता, जशी पतिव्रता मनावर घेत नाही. ७९. त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाची गोडी लागल्यामुळे बुद्धीने जे पतिव्रतेप्रमाणे आत्म-स्वरूपी अनन्य होणे, त्या बुद्धीच्या अनन्य होण्याला, केशी दैत्याला मारणारे जे (भगवान श्रीकृष्ण) ते सत्त्वशुद्धि असे म्हणतात. ८०. आता आत्मप्राप्तीविषयी ज्ञान व अष्टांगयोग, या दोहोंपैकी जे आपल्याला अधिकारानुरूप साधेल, त्याची उत्कट इच्छा अंतःकरणात बाळगणे; ८१. ज्ञान

सगळिये चित्तवृत्ती । त्यागु करणें ऐशा रीती । निष्कामें पूर्णाहुती । हुताशी जैसी ।। ८२ ।। कां सुकुळीनें आपुली । आत्मजा सत्कुळींचि दिधली । हें असो लक्ष्मी स्थिरावली । मुकुंदीं जैसी ।। ८३ ।। तैसेनि विकलेपणें । जें योगज्ञानींच या वृत्तिक होणें । तो तिजा गुण म्हणे । श्रीकृष्णनाथु ।। ८४ ।। आतां देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नें वित्तें । वैरी जालियाही आर्तातें । न वंचणें जें कां ।। ८५ ।। पत्र पुष्प छाया । फळें मूळें धनंजया । वाटेचा न चुके आलिया । वृक्षु जैसा ।। ८६ ।। तैसें मनौनि धनवरी । विद्यमानें आल्या अवसरीं । श्रांतांचिये मनोहारीं । उपयोगा जाणें ।। ८७ ।। तयां नांव जाण दान । जें मोक्षनिधानाचें अंजन । हें असो ऐक चिन्ह । दमाचें तें ।। ८८ ।। तरी विषयेंद्रियमिळणी । करूनि घापे वितुटणी । जैसें तोडिजे खडु पाणी । पारकेया ।। ८९ ।। तैसा विषयजातांचा वारा । वाजों नेदिजे इंद्रियद्वारां । इये बांधोनि प्रत्याहारा । हातीं वोपी ।। ९० ।। आंतुला चित्ताचे अंगवरीं । सांडोनि प्रवृत्ति पळे परबाहेरी । आगी सुयिजे दाहींहि द्वारीं । वैराग्याची ।। ९१ ।। श्वासोश्वासाहुनि बहुवसें । व्रतें आचरें खरपुसे । वोसंतिता रात्रिदिवसें । नाराणुक जया ।। ९२ ।। पैं दमु ऐसें म्हणिपे । तो हा जाण स्वरूपें । यागार्थुही संक्षेपें । सांगो ऐक ।। ९३ ।। तरी ब्राह्मण करूनि धुरे । स्त्रियादिक पैल मेरे । माझारीं अधिकारें । आपुलालेनि ।। ९४ ।। जया जे सर्वोत्तम । भजनीय देवताधर्म । तें तेणें यथागम- । विधी यजिजे ।। ९५ ।। जैसा द्विज षट्कर्में करी । शूद्र तयातें नमस्कारी । कीं दोहींसिही सरोभरी । निपजे यागु ।। ९६ ।। तैसें अधिकारपर्यालोचें । हें यज्ञ करणें सर्वांचें । परी विष फळाशेचें । न घापे माजीं ।। ९७ ।। आणि मी कर्ता ऐसा भावो । नेदिजे देहाचेनि द्वारें जावों । ना वेदाज्ञेसि तरी ठावो । होइजे स्वयें ।। ९८ ।। अर्जुना एवं संज्ञु । सर्वत्र जाण यज्ञु । कैवल्यमार्गीचा अभिज्ञु । सांगाती हा ।। ९९ ।। आतां चेंडुवें भूमी हाणिजे । हें नव्हे तो हाता आणिजे । कीं शेतीं बीं विखुरिजे । परी पिकीं लक्ष ।। १०० ।। नातरी ठेविलें देखावया । आदर कीजे दिविया । कां शाखा फळें यावया । सिंपिजे मूळ ।। १ ।। हें बहु असो आरिसा । आपणपें देखावया जैसा । पुढतपुढती बहुवसा । उटिजें प्रीती ।। २ ।। तैसा प्रतिपाद्यु जो ईश्वरु । तो होआवयालागीं गोचरु । श्रुतीचा

अथवा अष्टांगयोग, या दोहोंपैकी ज्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न होईल, त्या ठिकाणी सर्व चित्त-वृत्तींना अशारीतीने अर्पण करावे की, जसे निष्काम पुरुषाने अग्नीमध्ये पूर्णाहुति द्यावी; ८२. अथवा ज्याप्रमाणे कुलवान् पुरुषाने आपली मुलगी चांगल्या कुळातच दिली. हा दृष्टांत राहू द्या. ज्याप्रमाणे लक्ष्मी भगवंताच्या ठिकाणी स्थिर झाली; ८३. त्याप्रमाणे अनन्यभावाने योगाच्या ठिकाणी अथवा ज्ञानाच्या ठिकाणी जे वतनदार होऊन राहणे, तो दैवी संपत्तीचा तिसरा गुण होय, असे श्रीकृष्णनाथ म्हणतात. ८४. आता जो कोणी संकटाने पीडित असेल तो शत्रु देखील असेना - त्याला आपल्या अनुकूलतेनुरूप द्रव्याने, कायावाचामनाने, प्रतारणा न करता, जे अर्पण करणे; ८५. अर्जुना, ज्याप्रमाणे वृक्ष वाटेने येणाऱ्यास पाने, फुले, छाया, फळे, मुळे देण्यास चुकत नाही, ८६. त्याप्रमाणे मनापासून धनापर्यंत, जे कांही आपल्याला प्राप्त असेल, त्या योगाने प्रसंगानुसार (पीडेने) श्रमलेल्यांच्या मनास आनंद होईल, अशाप्रकारे उपयोगास येणे; ८७. त्याला दान म्हणतात, असे समज. ते दान मोक्षरूपी ठेवा दाखविणारे अंजनच आहे. हे दानाचे लक्षण पुरे. आता दमाचे लक्षण ऐक. ८८. तर विषयांशी इंद्रियांच्या झालेल्या एकतानतेची जी ताटातूट करून ठेवावी (त्याला दम म्हणतात), ज्याप्रमाणे माती मिसळलेल्या गढूळ पाण्यात निवळीचे बी घातले, तर ते पाण्यातील मातीस तळास नेऊन, स्वच्छ पाण्यास वेगळे करते, ८९. त्याप्रमाणे कोणत्याहि विषयाचा वारा इंद्रियांच्या द्वारात वाहू देत नाही (विषयांचा व इंद्रियांचा संबंध घडू देत नाही). इंद्रियास नियमाने जखडून प्रत्याहाराच्या हातात त्यास कायमचे देऊन टाकतो. ९०. आत चित्तापर्यंत सर्वांचा त्याग करून साधकाला प्रवृत्ति संपूर्णतया सोडून बाहेर निघून जाते व (पुन्हा प्रवृत्ति उत्पन्न होऊ नये म्हणून) तो दहाहि इंद्रियांच्या द्वारात वैराग्याचा अग्नि ठेवितो. ९१. श्वासोच्छ्वासाहून पुष्कळ व कडक अशा व्रतांचे आचरण करतो व ती व्रते रात्रंदिवस आचरण करीत असता, ज्याला एक क्षणभरहि विश्रांति सांपडत नाही. ९२. दम असे ज्याला म्हणतात, त्याचे हे वर सांगितल्याप्रमाणे लक्षण आहे, असे समज. आता यज्ञाचाहि अर्थ थोडक्यात सांगतो, तो ऐक. ९३. तर मुख्य ब्राह्मणापासून आरंभ करून तो अखेर स्त्रियादिक शेवटापर्यंत, मधील सर्वांनी आपापल्या वर्णाश्रमधर्मानुसार जे कांही करणे; ९४. ज्याला जे आश्रय करण्याला योग्य असे सर्वात चांगले देवधर्म वगैरे असतील, त्यांचे त्याने शास्त्रात सांगितलेल्या विधीप्रमाणे अनुष्ठान करावे. ९५. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण अध्ययनादि सहा प्रकारची कर्मे करतो व शूद्र त्याला नमस्कार करतो; की दोघांनाहि सारखाच यज्ञ उत्पन्न होतो (म्हणजे दोघांनाहि आपापल्या अधिकाराप्रमाणे यज्ञ केल्याचे सारखेच फळ मिळते). ९६. त्याप्रमाणे आपापल्या अधिकाराचा विचार करून, हे सर्वांचे यज्ञ करणे आहे. परंतु त्यात (त्या यज्ञाचे आचरण करण्यात) फलाशेचे विष कालवू नये. ९७. आणि देहाच्या हातून होणाऱ्या कर्माच्या कर्तेपणाचा अहंकार उत्पन्न होऊ देऊ नये. पण वेदाने करावयास सांगितलेल्या कर्माच्या विधानांना आपण स्वतःच ठिकाण होऊन राहावे; ९८. अर्जुना, अशा प्रकारचे लक्षण असलेला व सर्वांच्या आचरणात येणारा हा यज्ञ आहे, असे समज. हा यज्ञ म्हणजे मोक्षाच्या वाटेवरील माहीतगार वाटाड्या आहे. ९९. आता चेंडू जमिनीवर आपटावयाचा, तो चेंडूने जमिनीला मारण्याकरिता नव्हे; तर चेंडूला उशी येऊन, तो आपल्या हातात यावा म्हणून अथवा शेतात बी फेकावयाचे (पेरावयाचे), ते नुसते बी फेकणे नसते, परंतु त्या फेकण्यात पिकावर नजर असते. १००. अथवा अंधारात ठेवलेली वस्तु दिसण्याकरिता जसा दिवा घ्यावा; अथवा फांद्या, फळे येण्याकरिता ज्याप्रमाणे वृक्षांच्या मुळांना पाणी घालावे, १०१. हे फार बोलणे राहू दे. ज्याप्रमाणे आपण आपल्याला पाहण्याकरिता आरसा आवडीने वारंवार पुष्कळ स्वच्छ करावा; १०२. त्याप्रमाणे श्रुतीच्या प्रतिपादनाचा

निरंतरु । अभ्यासु करणें ।। ३ ।। तें द्विजांसीच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र कां नाममंत्र । आवर्तणें पवित्र । पावावया तत्त्व ।। ४ ।। पार्था गा स्वाध्यावो । बोलिजे तो हा म्हणे देवो । आतां तप शब्दाभिप्रावो । आईक सांगों ।। ५ ।। तरी दानें सर्वस्व देणें । वेंचणें तें व्यर्थ करणें । जैसें फळोनि स्वयें सुकणें । औषधीचें जेवीं ।। ६ ।। नाना धुपाचा अग्निप्रवेशु । कनकीं तुकाचा नाशु । कां पितृपक्षु पोषितां ऱ्हासु । चंद्राचा जैसा ।। ७ ।। तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा-। लागीं प्राणेंद्रियशरीरां । आटणीं करणें जें वीरा । तेंचि तप ।। ८ ।। अथवा अनारिसें । तपाचें रूप जरी असे । तरी जाण जेवीं दुधीं हंसें । सूदली चांचू ।। ९ ।। तैसें देहजीवाचिये मिळणी । जो उदयजत सूये पाणी । तो विवेक अंतःकरणीं । जागवीजे ।। ११० ।। पाहतां आत्मयाकडे । परी बुद्धीचा पैसु सांकडे । सनिद्र स्वप्न बुडे । जागणीं जैसें ।। ११ ।। तैसा आत्मपर्यालोचु । प्रवर्ते जो साचु । तपाचा हा निर्वेचु । धनुर्धरा ।। १२ ।। आतां बाळाचां हितीं स्तन्य । जैसें नानाभूती चैतन्य । तैसें प्राणिमात्रीं सौजन्य । आर्जव तें ।। १३ ।।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ऱ्हीरचापलम् ।। २ ।।

आणि जगाचिया सुखोद्देशें । शरीरें वाचा मानसें । राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ।। १४ ।। आतां तीख होऊनी मवाळ । जैसें जातीचें मुकुळ । कां तेज परी शीतळ । शशांकाचें ।। १५ ।। शके दावितांचि रोगु फेडूं । आणि जिभे तरी नव्हे कडु । तें वोखदु नाहीं मा घडु । उपमा कैंची ।। १६ ।। तरी मऊपणें बुबुळें । झगडतांही परी नाडळे । एऱ्हवीं फोडी कोंराळें । पाणी जैसें ।। १७ ।। तैसें तोडावया संदेह । तीख जैसें कां लोह । श्राव्यत्वें तरी माधुर्य । पायीं घाली ।। १८ ।। आइकतां कौतुकें । कानातेंचि निघती मुखें । जें साचारिवेचेनि बिकें । ब्रह्महीं भेदी ।। १९ ।। किंबहुना प्रियपणें । कोणातेंही झकवूं नेणें । यथार्थ तरी खुपणें । नाहीं कवणा ।। १२० ।। एऱ्हवीं गोरी कीर काना गोड । परी साचाचां पाखाळीं कीड । आगीचें करणें

मुख्य विषय, असा जो ईश्वर त्याचा साक्षात्कार होण्याकरिता श्रुतींचा नेहमी अभ्यास करणे, १०३. पवित्र आत्मतत्त्व पावण्याकरिता द्विजांनीच ते ब्रह्मसूत्र घोकावे, इतरांनी स्तोत्रे अथवा नाममंत्र घोकावेत; १०४. अर्जुना, स्वाध्याय म्हणून जो म्हटला जातो तो हा, असे देव म्हणतात. आता तप शब्दाचा अभिप्राय सांगतो, ऐक. १०५. तर दान म्हणजे सर्वस्व देणे. ज्याप्रमाणे वनस्पति स्वतः फळून सुकते म्हणजे ती जशी फलाशा टाकून व्यर्थ जाते, तसे फलाशा टाकून दान व्यर्थ करावयाचे. त्याप्रमाणे दानामध्ये जो खर्च करावयाचा, तो व्यर्थ करावयाचा म्हणजे त्याच्या फलाची आशा टाकावयाची. १०६. अथवा धूपाचा अग्नीत प्रवेश झाल्यावर धूप नाहीसा होतो, हिणकस सोन्याला शुद्ध करण्यात त्याचे वजन कमी होते; अथवा पितृपक्ष वाढत असतांना चंद्र जसा कमी कमी होत जातो. १०७. अर्जुना, त्याप्रमाणे आत्मानुभवाच्या विकासाकरिता प्राण, इंद्रिये व शरीर यांची जी आटणी करावयाची (म्हणजे प्राण व शरीर यास आत्मप्राप्तीच्या मार्गात जे झिजवणे) तेच तप होय. १०८. अथवा वर सांगितलेल्या तपाच्या स्वरूपापेक्षा जर कांही तपाचे दुसरे स्वरूप सांगणे असेल, तर ते दुधामध्ये (जलमिश्रित दुधामध्ये) हंसाने जशी चोच घालावी तसे आहे, (म्हणजे हंस जसा दूध व पाणी आपल्या चोचीने वेगळे करतो). १०९. त्याप्रमाणे जो विचार उत्पन्न होताच देह व आत्मा याच्या कालवाकालवीत हात घालतो तो (व पाण्यापासून हंसाची चोच ज्याप्रमाणे दुधास अलग करते, त्याप्रमाणे आत्म्यास देहापासून, समजुतीने अलग करतो.) आत्मानात्मविचार आपल्या अंतःकरणात सारखा जागृत ठेवावा. ११०. (अनात्म पदार्थात पांगलेली जी बुद्धि, तिचा संकोच होणे कठीण आहे.) परंतु ती बुद्धि आत्म्यास पाहावयास लागली असता, तिचा संकोच होतो (ती एकवटून अंतर्मुख होते). ते कसे तर, जागृतीमध्ये निद्रेसकट स्वप्न नाहीसे होते, तसे. १११. त्याप्रमाणे अर्जुना, जो आत्मविचार चालू होतो, हाच तप शब्दाचा वास्तविक अभिप्राय आहे. ११२. आता स्तनातील दूध जसे लहान मुलाचे हित करणारे असते, (अथवा) भिन्न भिन्न प्राण्यांच्या ठिकाणी जसे चैतन्य सारखे असते, त्याप्रमाणे प्राणिमात्रांशी वागण्याचा जो (सर्रास) भलेपणा, ते आर्जव होय. ११३.

अहिंसा, सत्य, क्रोधराहित्य, (अहंतेचा) त्याग, शांति (ज्ञेयाला गिळून, ज्ञाता व ज्ञानहि नाहीसे होऊन उरणारी स्थिति). दोष टाकून गुण घेण्याची दृष्टि, भूतमात्रांच्या ठिकाणी दया, अनासक्ति, मृदुता, लज्जा, इंद्रियांच्या क्रियेचा थंडपणा. २.

आणि जगाला सुख व्हावे म्हणून शरीराने, वाचेने व मनाने जे वागणे, ते अहिंसेचे स्वरूप होय, असे समज. ११४. आता (कमळ) कलिका जशी स्वभावतः तीक्ष्ण असून मऊ असते (कारण ती पाण्याचे भेदन करते, म्हणून तीक्ष्ण म्हणावयाचे आणि स्पर्शाला मऊ असते, म्हणून तिला मऊ म्हणावयाचे), अथवा चंद्राचे तेजच खरे, परंतु ते थंड असते. ११५. दाखविल्याबरोबर रोग नाहीसा करू शकेल आणि जिव्हेला जे कडू लागणार नाही, असे औषधच नाही; मग मी असल्या औषधाची उपमा कोठची देऊ ? ११६. तरी जसे पाणी बुबुळाला घासले तरी ते मऊपणामुळे (डोळ्यांमध्ये) खुपत नाही; पण त्याच पाण्यासंबंधी विचार करून पाहिले तर ज्याप्रमाणे तेच पाणी डोंगराचा कडा फोडते. ११७. त्याप्रमाणे जे (सत्यभाषण) संशय नाहीसा करण्याच्या कामी तलवारीसारखे तीक्ष्ण असते आणि ऐकण्याच्या बाबतीत गोडपणाला पायाखाली तुडविते. ११८. जे (सत्यभाषण) सहज ऐकत असता, कानालाच मुखे उत्पन्न होतात. (पुनः पुनः ऐकावे अशी कानाला इच्छा उत्पन्न होते.) आणि जे (सत्यभाषण) आपल्या खरेपणाच्या जोरावर ब्रह्मालाहि भेदून जाते (ब्रह्माचा साक्षात्कार करून देते). ११९. फार काय सांगावे ! जे भाषण प्रियपणाने कोणालाहि फसवू जाणत नाही व जरी ते खरे असते, तरी ते कोणालाहि खुपत नाही. १२०. बाह्य दृष्टीने पाहिले, तर

उघड । परी जळो तें साच ॥ २१ ॥ कानीं लागतां महुर । अर्थे विभांडी जिव्हार । तें वाचा नव्हे सुंदर । लांवचि पां ॥ २२ ॥ परी अहितीं कोपोनि सोप । लालनी मऊ जैसें पुष्प । तिये मातेचें स्वरूप । जैसें कां होय ॥ २३ ॥ तैसें श्रवणसुखचतुर । परिणमोनि साचार । बोलणें जें अविकार । तें सत्य येथें ॥ २४ ॥ आतां घालितांही पाणी । जैसी पाषाणीं न निघे आणी । कां मथिलिया लोणी । कांजी नेदी ॥ २५ ॥ त्वचा पायें शिरीं । हालेयाही फडे न करी । वसंतींही अंबरीं । न होती पुष्पें ॥ २६ ॥ नाना रंभेचेनिही रूपें । शुकीं नुठिजेचि कंदर्पें । कां भस्मीं वन्हि न उद्दीपे । घृतेंही जेवीं ॥ २७ ॥ तेवींचि कुमारु क्रोधें भरें । तैसिया मंत्राचीं बीजाक्षरें । तियें निमित्तेंही अपारें । मीनलिया ॥ २८ ॥ परि धातयाही पायां पडतां । नुठी गतायु पंडुसुता । तैसी नुपजे उपजवितां । क्रोधोर्मी गा ॥ २९ ॥ अक्रोधत्व ऐसें । नांव तें ये दशे । जाण श्रीनिवासें । म्हणितलें तया ॥ १३० ॥ आतां मृत्तिकात्यागें घटु । तंतुत्यागें पटु । त्यजिजे जेवीं वटु । बीजत्यागें ॥ ३१ ॥ कां त्यजूनि भिंतिमात्र । त्यजिजे आघवेंचि चित्र । कां निद्रात्यागें विचित्र । स्वप्नजाळ ॥ ३२ ॥ नाना जळत्यागें तरंग । वर्षात्यागें मेघ । त्यजिजती जैसे भोग । धनत्यागें ॥ ३३ ॥ तेवीं बुद्धिमंतीं देहीं । अहंता सांडूनि पाहीं । सांडिजे अशेषही । संसारजात ॥ ३४ ॥ तया नांव त्यागु । म्हणे तो यज्ञांगु । हें मानूनि सुभगु । पार्थु पुसे ॥ ३५ ॥ आतां शांतीचें जी लिंग । तें व्यक्त मज सांग । देवो म्हणती चांग । अवधान देईं ॥ ३६ ॥ तरी गिळोनि ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही माघौतें । हारपे निरुतें । ते शांति पैं गा ॥ ३७ ॥ जैसा प्रळयांबूचा उभडु । बुडवूनि विश्वाचा पवाडु । होय आपणपें निबिडु । आपणपांचि ॥ ३८ ॥ मग उगम ओघ सिंधु । हा नुरेचि व्यवहारभेदु । परी जलैक्याचा बोधु । तोही कवणा ॥ ३९ ॥ तैसी ज्ञेया देतां मिठी । ज्ञातृत्वही पडे पोटीं । मग उरे तेंचि किरीटी । शांतीचें रूप ॥ १४० ॥ आतां कदर्थवित व्याधी । बळीकरणाचिया आधीं । आपपरु न शोधी । सद्वैद्यु जैसा ॥ ४१ ॥ कां चिखलीं रुतली गाये । धड भाकड न पाहे । जो तियेचिया ग्लानी होये । कालाभुला ॥ ४२ ॥ नाना बुडतयातें सकरणु । न पुसे अंत्यजु कीं ब्राह्मणु । काढूनि राखे प्राणु । हेंचि जाणे ॥ ४३ ॥

पारध्याचे गाणे खरोखर कानास गोड लागते, पण खरे पाहिले तर, ते अति घातकर असल्याचे दिसून येते. अग्नि आपले जाळण्याचे काम खरोखर उघडपणाने करतो. पण असल्या प्रकारच्या सत्यास आग लागो ! १२१. जे भाषण कानाने ऐकले असता गोड लागते, परंतु अर्थाने जे काळजाला झोंबते, असे भाषण, हे भाषणच नाही, तर ते भाषण म्हणजे, सुंदर रूप धारण करणारी हडळच आहे. १२२. परंतु (मुलाच्या) अकल्याणाच्या बाबतीत (मुलावर) लटके रागवणारी व लाड करण्यात फुलासारखी मऊ, अशा त्या आईचे स्वरूप जसे असते; १२३. त्याप्रमाणे जे ऐकल्याने सुख देण्यात वस्ताद, जे परिणामी सत्य असते व ज्या बोलण्याने ऐकणाराच्या अंतःकरणात द्वेषादि विकार येत नाहीत, त्या बोलण्यास येथे सत्य असे म्हटले आहे. १२४. आता दगडावर पाणी घातले तरी देखील जसा त्याला अंकुर फुटत नाही अथवा कांजी घुसळली तरी लोणी मिळणार नाही. १२५. सर्पाच्या कातीच्या मस्तकावर लाथ मारली असता ती जशी फणा वर करीत नाही, अथवा वसंतऋतूत देखील आकाशाला फुले येत नाहीत. १२६. अथवा रंभेच्याहि रूपाने शुकाच्या, ठिकाणी काम उत्पन्न झालाच नाही, अथवा राखेमध्ये तुपानेहि अग्नि प्रदीप्त होत नाही. १२७. त्याप्रमाणे लहान मुलाला देखील राग येईल, अशा शेलक्या शिव्या उच्चारल्या आणि तशीच दुसरी आणखी कित्येक कारणे एकत्र मिळाली असताहि, १२८. परंतु अर्जुना, ब्रह्मदेवाच्याहि पाया पडले असता आयुष्य संपलेला पुरुष ज्याप्रमाणे उठत नाही, त्याप्रमाणे क्रोध उत्पन्न होण्याची शिकस्त केली असता त्याच्या ठिकाणी क्रोधाचा विकार उत्पन्न होत नाही. १२९. अक्रोधत्व असे ज्यास म्हणतात, ते या स्थितीलाच होय, असे समज. असे श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले. १३०. आता मातीचा त्याग केला असता जसा घटाचा (सकारण) त्याग होतो व सुताचा त्याग केला असता वस्त्राचा त्याग होतो. अथवा वडाच्या बीजाचा त्याग केला असता जसा वडाच्या झाडाचा त्याग होतो; १३१. अथवा ज्याप्रमाणे सर्व भिंतीचा त्याग (नाश) केला असता (त्या भिंतीवरील) सर्व चित्रांचा त्याग होतो अथवा झोपेचा त्याग केला असता नाना प्रकारच्या स्वप्नांच्या समुदायाचा त्याग होतो; १३२. अथवा जलाचा त्याग केला असता, जसा लाटांचा त्याग होतो (अथवा) वर्षाऋतूचा त्याग केला असता जसा मेघांचा त्याग होतो (अथवा) द्रव्याचा त्याग केला असता, भोगांचा जसा त्याग होतो; १३३. (अर्जुना), पहा त्याप्रमाणे बुद्धिवान् पुरुष देहाच्या ठिकाणी असलेल्या अहंतेचा त्याग करून, संपूर्ण संसारमात्राचा (कारणासह) त्याग करतात. १३४. त्याला त्याग असे नांव आहे; असे यज्ञस्वरूप श्रीकृष्ण म्हणाला. त्या दैववान् अर्जुनाला हे श्रीकृष्णाचे सांगणे पटून तो विचारू लागला. १३५ अर्जुन म्हणाला, आता महाराज, मला शांतीचे लक्षण स्पष्ट सांगा. तेव्हां देव म्हणाले, चांगले लक्ष देऊन ऐक. १३६. अर्जुना, तर ज्ञेयाला (जाणावयाच्या विषयाला) गिळून (बाध करून) मागून ज्ञाता (जाणणारा) व ज्ञान देखील खरोखर जेथे नाहीसे होते, ती शांति होय. १३७. ज्याप्रमाणे प्रलयकाळच्या पाण्याचा लोट, विश्वाचा पसारा बुडवून आपणच आपल्या ठिकाणी घनदाट भरून असतो. १३८. मग नद्यांचे उगम, प्रवाह व समुद्र हा भेदाचा व्यवहार उरत नाही. (इतकेच नाही) परंतु उदकाच्या एकरसतेचा बोध तो तरी कोणाला होतो ? १३९. त्याप्रमाणे ज्ञेयाचा लय झाल्यावर, ज्ञातेपणाचाहि लय होतो. मग अर्जुना, (ज्ञेय व ज्ञाता गेल्यावर) जे कांही राहते, तेच शांतीचे रूप होय. १४०. आता रोग नाहीसा करून (रोग्याला) पुष्ट करण्याच्या काळजीत, जसा चांगला वैद्य आपले व परके असा भेद करीत नाहीत. १४१. अथवा गाळात फसलेली गाय दृष्टीस पडल्यावर, ती दूध देणारी आहे किंवा नाही हे न पाहता, तिची दीनवाणी स्थिति पाहून त्या योगाने जो कासाविस होतो; १४२. अथवा दयावान् पुरुष बुडणाऱ्या मनुष्याला, तूं ब्राह्मण आहेस की चांडाळ आहेस हे विचारीत नाही, तर तो त्याला पाण्याबाहेर काढून त्याचे प्राण वाचविणे एवढेच जाणतो. १४३.

कीं महावनीं पापियें । उघडी केली विपायें । ते नेसविल्यावीण न पाहे । शिष्टु जैसा ॥ ४४ ॥ तैसें अज्ञानप्रमादादिकीं । कां प्राक्तनींही सदोखीं । निंद्यत्वाचां सर्वविखीं । खिळिले जे ॥ ४५ ॥ तयां आंगीक आपुलें । देऊनियां भलें । विसरविजती सलें । सलतीं तियें ॥ ४६ ॥ अगा पुढिलाचा दोषु । करूनि आपुलिये दिठी चोखु । मग घापे अवलोकु । तयावरी ॥ ४७ ॥ जैसा पुजूनि देवो पाहिजे । पेरूनि शेता जाइजे । तोषौनि प्रसादु घेइजे । अतिथीचा ॥ ४८ ॥ तैसें आपुलेनि गुणें । पुढिलाचें उणें । फेडुनियां पाहणें । तयाकडे ॥ ४९ ॥ वांचूनि न विंधिजे वर्मीं । नातुडविजे अकर्मीं । न बोलविजे नामीं । सदोषीं तिहीं ॥ १५० ॥ वरी कोणे एकें उपायें । पडिलें तें उभें होये । तेंचि कीजे परी घाये । नेदावे वर्मीं ॥ ५१ ॥ पैं उत्तमाचियासाठीं । नीच मानिजे किरीटी । हें वांचोनि दिठी । दोषु न घेपे ॥ ५२ ॥ अपैशून्याचें लक्षण । अर्जुना हें फुडें जाण । मोक्षमार्गीचें सुखासन । मुमुक्षूं हें ॥ ५३ ॥ आतां दया ते ऐसी । पूर्णचंद्रिका जैसी । निववितां न कडसी । सानें थोर ॥ ५४ ॥ तैसें दुःखिताचें शिणणें । हिरतां सकणवपणें । उत्तमाधम नेणे । विवंचूं गा ॥ ५५ ॥ पैं जगीं जीवनासारिखें । वस्तु अंगवरी उपखे । परी जातें जीवित राखे । तृणाचेंहि ॥ ५६ ॥ तैसें पुढिलाचेनि तापें । कळवळलिये कृपे । सर्वस्वेंसीं दिधलें आपणपें । तरी थोडेंचि गमे ॥ ५७ ॥ निम्न भरलिया उणें । पाणी ढळोंचि नेणे । तेवीं श्रांता तोषौनि जाणें । सामोरेया ॥ ५८ ॥ पैं पायीं कांटा नेहटे । तंव व्यथा जीवीं उमटे । तैसा पोळे संकटें । पुढिलांचेनि ॥ ५९ ॥ कां पावो शीतळता लाहे । कीं ते डोळ्यांचिलागीं होये । तैसा परसुखें जाये । सुखावतु ॥ १६० ॥ किंबहुना तृषितालागीं । पाणी आरायिलें असे जगीं । तैसें दुःखितांचां सेलभागीं । जिणें जयाचें ॥ ६१ ॥ तो पुरुष वीरराया । मूर्तिमंत जाण दया । मी उदयजतांचि तया । ऋणिया लाभें ॥ ६२ ॥ आतां सूर्यासि जीवें । अनुसरलिया राजीवें । परी तें तो न शिवे । सौरभ्य जैसें ॥ ६३ ॥ कां वसंताचिया वाहाणी । आलिया वनश्रीचिया अक्षौहिणी । ते न करीतुचि घेणी । निगाला तो ॥ ६४ ॥ हें असो महासिद्धीसी । लक्ष्मीही आलिया पाशीं । परी महाविष्णु जैसी । गणीचिना ते ॥ ६५ ॥ तैसे ऐहिकींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाईक जालिया इच्छेचे । परी भोगावे हें न रुचे । मनामाजीं ॥ ६६ ॥ बहुवें काय कौतुकीं । जीव नोहे विषयाभिलाखी । अलोलुप्त्वदशा ठाउकी । जाण ते हे ॥ ६७ ॥ आतां माशियां जैसें

मोठ्या अरण्यात एखाद्या पापी मनुष्याने (एखाद्या स्त्रीला) अकस्मात् उघडी केली असता, तिला वस्त्र नेसविल्यावाचून जसा सभ्य गृहस्थ तिला पाहत नाही. १४४. त्याप्रमाणे अज्ञान, उन्मत्तपणा वगैरेमुळे अथवा वाईट नशिबामुळेहि, निंद्यपणाच्या सर्व बाबतीत जे जखडलेले आहेत, १४५. त्यास आपल्या अंगचे गुण देऊन, त्यांना डाचत असणारी शल्ये विसरावयास लावितात. १४६. अरे अर्जुना, दुसऱ्याचे दोष आपल्या दृष्टीने (आपल्या समजुतीने) शुद्ध करून, मग त्यांच्याकडे दृष्टि फेकावी. १४७. ज्याप्रमाणे पुजून देव पाहावा, शेतात धान्य पेरून मग शेतात जावे व अतिथीला संतुष्ट करून मग त्याचा आशीर्वाद घ्यावा; १४८. त्याप्रमाणे आपल्या चांगलेपणाने दुसऱ्याचा कमीपणा नाहीसा करून मग त्याच्याकडे पाहावे. १४९. एऱ्हवी असे न करता कोणाच्या वर्मावर टोचू नये, पापकर्मामध्ये (त्या पापकर्माचे समर्थन करून) कोणास गुंतवू नये आणि ज्या नामामध्ये त्यांच्या दोषांचा उल्लेख होतो, अशा नामांनी त्यास हाका मारू नये. १५०. शिवाय कोणी वाईट स्थितीत असेल तर, तो ज्या कोणत्या उपायांनी चांगल्या स्थितीला येईल, तेच करावे; परंतु वर्मावर घाव घालू नयेत. १५१. अर्जुना, नीच मनुष्याला उत्तम मनुष्याच्या योग्यतेचे मानावे; याशिवाय आणखी आपल्या दृष्टीने कोणाचा दोष पाहू नये. १५२. अर्जुना, हे अपैशून्याचे लक्षण आहे, असे तूं पक्के समज व हे अपैशून्य मुमुक्षूंना मोक्षमार्गाचे सुखकर वाहन आहे. १५३. आता दया ती अशी असते की, ज्याप्रमाणे पौर्णिमेच्या चंद्राचे चांदणे गारवा देत असता लहान, थोर अशी निवड करीत नाही, १५४. त्याप्रमाणे (ती दया) दुःखितांचे क्लेश कृपाळूपणाने हरण करीत असता, श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ असा भेद करणे जाणत नाही. १५५. जगामध्ये पाण्यासारखी वस्तु स्वतः अंगाने नाश पावते, परंतु गवताच्या देखील जात असलेल्या जीवीताचे रक्षण करते. १५६. त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या दुःखाने, कृपेने कळवळले असता (व त्याच्या दुःखनिवारणार्थ) सर्वस्वासह आपल्या स्वतःला अर्पण केले, तरी देखील त्यास (अर्पण करणारास) ते थोडेच वाटते. १५७. वाहत असलेले पाणी खड्डा अपुरा भरला तर पुढे सरकावयाचे जाणतच नाही, त्याप्रमाणे पुढे आलेल्या दुःखिताला संतुष्ट करून मग (ज्याचे) पुढे जाणे होते. १५८. पायात काटा शिरतो व त्याच क्षणी ते दुःख अंतःकरणात प्रकट होते, त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या दुःखाने जो पोळला जातो; १५९. अथवा पायाला थंडावा मिळतो, तो डोळ्यांच्या उपयोगास येतो, त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या सुखाने सुखी होत असतो; १६०. फार काय सांगावे ! तहानलेल्याकरिता जसे जगात पाणी राहिले आहे, त्याप्रमाणे अत्यंत दुःखीतांच्या दुःख निवारणार्थ ज्यांचे आयुष्य खर्च होते; १६१. हे वीरांच्या राजा (अर्जुना), तो पुरुष दयेची प्रत्यक्ष मूर्ति आहे असे समज व ती दया त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होताच, मी त्याचा ऋणी होतो. १६२. आता सूर्यकमळ सूर्याला जीवाभावाने अनुसरलेले असते (हे खरे), परंतु तो सूर्य जसा त्या कमळाच्या सुवासाला स्पर्श करीत नाही. १६३. अथवा वसंतऋतूच्या ओघात वनाच्या शोभेचे अनेक समुदाय आले असता त्यांचा स्वीकार न करताच तो वसंतऋतु निघून जातो. १६४. हे राहू दे. अष्टमहासिद्धीसह लक्ष्मीदेखील जवळ आली तरी पण महाविष्णूने जसे तिजकडे लक्षच दिले नाही, १६५. त्याप्रमाणे इहलोकीचे व स्वर्गातले भोग, हे आपल्या इच्छेचे दास झाले असता, ते भोगावे हे ज्यास मनातून आवडत नाही; १६६. फार काय सांगावे ! सहज कौतुकाने सुद्धा, जीव विषयांची इच्छा करीत नाही, अनासक्ततेची प्रसिद्ध अवस्था ती ही आहे असे समज. १६७. आता मधमाशांना जसे मोहोळ (सुखकर वाटते) अथवा जलचरांना जल जसे (सुखकर असते), अथवा

मोहळ । जळचरां जेवीं जळ । कां पक्षियां अंतराळ । मोकळें हें ॥ ६८ ॥ नातरी बाळकोद्देशें । मातेचें स्नेह जैसें । कां वसंतींचा स्पर्शे । मऊ मलयानिळु ॥ ६९ ॥ डोळयां प्रियाची भेटी । कां पिलियां कूर्मीची दिठी । तैसी भूतमात्रीं राहटी । मवाळ ते ॥ १७० ॥ स्पर्शे अतिमृदु । मुखीं घेतां सुस्वादु । घ्राणासि सुगंधु । उजाळु आंगें ॥ ७१ ॥ तो आवडे तेवढा घेतां । भलतेया विरुद्ध जरी न होता । तरी उपमे येता । कापूर कीं ॥ ७२ ॥ परी महाभूतें पोटीं वाहे । तेंवींचि परमाणूमाजीं सामाये । या विश्वानुसार होये । गगन जैसे ॥ ७३ ॥ काय सांगों ऐसें जिणें । जें जगाचेनि जीवें प्राणें । तयां नांव म्हणें । मार्दव मी ॥ ७४ ॥ आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे लाजा । कां मानिया निस्तेजा । निकृष्टास्तव ॥ ७५ ॥ नाना चांडाळमंदिराशीं । अवचटें आलियां संन्यासी । मग लाज होय जैसी । उत्तमा तया ॥ ७६ ॥ क्षत्रिया रणीं पळोनि जाणें । तें कोण साहे लाजिरवाणें । कां वैधव्यें पाचारणें । महासतियेतें ॥ ७७ ॥ रूपसा उदयलें कुष्ट । संभाविता कुटीचें बोट । तया लाजा प्राणसंकट । होय जैसें ॥ ७८ ॥ तैसें औटहातपणें । जें शव होऊनि जिणें । उपजों उपजों मरणें । नावां नावां ॥ ७९ ॥ तियें गर्भमेदमुसें । रक्तमूत्ररसें । वोंतीव होऊनि असे । तें लाजिरवाणें ॥ १८० ॥ हें बहु असो देहपणें । नांवारूपासि येणें । नाहीं लाजिरवाणें । याहूनि ॥ ८१ ॥ ऐसैसिया अवकळा । घेपे शरीराचा कंटाळा । ते लाज पैं निर्मळा । निसुगा गोड ॥ ८२ ॥ आतां सूत्रतंतु तुटलिया । चेष्टाचि ठाके सायखडिया । तैसी प्राणजयें कर्मेंद्रियां । खुंटे गती ॥ ८३ ॥ कीं मावळलिया दिनकरु । सरे किरणांचा पसरु । तैसा मनोजयें प्रचारु । बुद्धींद्रियांचा ॥ ८४ ॥ एवं मनपवननियमें । होती दाही इंद्रियें अक्षमें । तें अचापल्य वर्में । येणें होय ॥ ८५ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

वोखटें मरणाऐसें । तेंही आलें अग्निप्रवेशें । परी प्राणेश्वरोद्देशें । न गणीची सती ॥ ८६ ॥ तैसें आत्मनाथाचिया आधी । लाऊनि विषयविषाची बाधी । धांवों आवडे पाणधी । शून्याचिये ॥ ८७ ॥ न ठाके निषेधु आड । न पडे विधीची भीड । नुपजेचि जीवीं कोड । महासिद्धीचें ॥ ८८ ॥ ऐसें ईश्वराकडे निज । धांवे आपसया सहज । तया नांव तेज । अध्यात्मिक तें ॥ ८९ ॥ आतां सर्वही साहातिया गरिमा ।

पक्ष्यांना जसे आकाश संचार करण्याला मोकळे असते, १६८. अथवा आईचे लेकराविषयी प्रेम जसे हळुवार असते अथवा वसंतऋतूतील मलय-पर्वतावरून वाहत येणारा वारा स्पर्शाला जसा मऊ असतो; १६९. डोळ्यांना प्रिय वस्तूची भेट जशी सुखकर असते अथवा कासवीची दृष्टि तिच्या पिलांना जशी सुखकर असते, त्याप्रमाणे प्राणि-मात्रांच्या ठिकाणी जे वागणे मऊ (सुखकर) असते; १७०. स्पर्शाला अति मऊ, तोंडात टाकला असता चांगला रुचकर आणि नाकाला चांगला वास देणारा आणि अंगाने स्वच्छ. १७१. तो वाटेल तेवढा घेतला असता जर कोणालाहि अपायकारक झाला नसता, तर तो कापूर (या मार्दवाच्या) उपमेला आला असता. १७२. जसे आकाश आपल्या पोटात (वायुआदि) महाभूतांना धारण करते; परंतु त्याचप्रमाणे ते (आकाश) परमाणूंमध्ये मावले जाते आणि जसे हे विश्व आहे, तसे ते होते. १७३. फार काय सांगू ! असे जे जगाच्या जीवाप्राणांकरिता जगणे आहे, त्याचे नांव मार्दव आहे, असे मी (श्रीकृष्ण) म्हणतो. १७४. आता ज्याप्रमाणे राजा पराभवामुळे लज्जेने कष्टी होतो अथवा मानी पुरुष हीनदशे-मुळे (लाजेने) निस्तेज होतो. १७५. अथवा अंत्यजाच्या घराला जर सहज चुकून संन्यासी आला (व हे चांडाळाचे घर आहे, असे त्यास कळले तर) मग त्या उत्तम पुरुषाला जशी लज्जा प्राप्त होते; १७६. क्षत्रियाने रणातून पळून जाणे हे लाजिरवाणे कृत्य कोणता क्षत्रिय सहन करील ? अथवा महापतिव्रतेला वैधव्य दाखविणाऱ्या नांवाने हाका मारणे (कसे सहन होईल ?) १७७. रूपवानाला जर कोड फुटले तर अथवा संभावित पुरुषाला जर आळाचा डाग लागला तर त्या लाजेने त्याला जसे प्राणावर संकट बेतल्यासारखे होते; १७८. त्याप्रमाणे साडेतीन हात (शरीरच) स्वतःस समजून जे प्रेतासारखे होऊन जगावे व वारंवार जन्मास येऊन मरावे, १७९. गर्भातील त्या मेदाच्या मुशीत, रक्त व वीर्य या रसांचा ओतलेला पुतळा होऊन राहणे, ते लाजिरवाणे होय. १८०. हे फार बोलणे पुरे. आपण देहच आहोत, अशी समजूत ठेऊन नामरूप यांचा अंगिकार करणे, याहून दुसरी लाजिरवाणी गोष्ट नाही. १८१. अशी दुर्दशा होते, म्हणून ते शरीराची शिसारी घेतात; जड देहाशी तादात्म्य करून राहण्याची लाज समजूतदार पुरुषास असते; पण निर्लज्ज पुरुषाला शरीराशी तादात्म्य करून राहणे बरे वाटते. १८२. आता कळसूत्री बाहुली नाचविण्याची दोरी तुटली, म्हणजे त्या बाहुलीची हालचाल जशी बंद पडते, त्याप्रमाणे प्राणांच्या जयाने कर्मेंद्रियांचे व्यापार बंद पडतात. १८३. अथवा सूर्य मावळल्यावर जसा किरणांचा विस्तार नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे मन जिंकले असता ज्ञानेंद्रियांचे व्यापार बंद पडतात. १८४. याप्रमाणे मन व प्राण यांचे नियमन केले म्हणजे, दहाहि इंद्रिये पंगु होतात. अचापल्य जे म्हणतात, ते या वर्माने कळून येते. १८५.

हे भारता, तेज, क्षमा, धैर्य, शौच, अद्रोह, अमानित्व (हे गुण) दैवी संपत्तीत जन्म पावलेल्या मनुष्यामध्ये असतात. ३.

मरणासारखी वाईट गोष्ट प्राप्त झाली व तीहि अग्निप्रवेशाने करण्याचा प्रसंग आला, परंतु ती गोष्ट नवऱ्याच्या हेतूने करावयाची असल्यामुळे, पतिव्रता स्त्री त्या गोष्टीला दाद देत नाही. १८६. त्याप्रमाणे आत्मनाथाच्या चिंतेमुळे विषयरूप विषाची बाधा नाहीशी करून, शून्याच्या काटेरी मार्गाने त्यास धावणे आवडते. १८७. निषेध त्याच्या आड येत नाही, त्याला विधीची भीड पडत नाही व महासिद्धींची आवड त्याच्या जीवात उत्पन्न होत नाही. १८८. अशा प्रकारे परमेश्वराकडे अंतःकरण सहज आपोआप धाव घेते; त्याला अध्यात्मिक तेज म्हणतात. १८९. आता ज्याप्रमाणे देह जरी आपल्यावरील सर्व केसांना धारण करतो, तरी 'आपण सर्व केस धारण करतो' याची त्यास खबरहि नसते, त्याप्रमाणे आपण सर्वहि सहन

गर्वा न ये तेचि क्षमा । जैसें देह वाहोनि रोमा । वाहणें नेणें ।। १९० ।।
आणि मातलिया इंद्रियांचे वेग । कां प्राचीने खवळले रोग । अथवा
योगवियोग । प्रियाप्रियांचे ।। ९१ ।। यया आघवियांचाचि थोरु । एके वेळे
आलिया पूरु । तरी अगस्ति कां होऊनि धीरु । उभा ठाके ।। ९२ ।। आकाशीं
धूमाची रेखा । उठिली बहुवा आगळिका । ते गिळी येकी झुळुका । वारा
जेवीं ।। ९३ ।। तैसें अधिभूताधिदैवां । अध्यात्मादि उपद्रवां । पातलेया
पांडवा । गिळूनि घाली ।। ९४ ।। आतां ईश्वरप्राप्तीलागीं । प्रवर्ततां ज्ञानयोगीं ।
धिंवसेयाची आंगीं । उणीव नोहे ।। ९५ ।। ऐसें चित्तक्षोभाचां अवसरीं ।
उचलूनि धैर्या जें चांगावें करी । धृती म्हणिपे अवधारीं । तियेतें गा ।। ९६ ।।
आतां निर्वाळूनि कनकें । भरिला गांगें पीयूखें । तया कलशाचियासारिखें ।
शौच असे ।। ९७ ।। जे आंगीं निष्काम आचारु । जीवीं विवेकु साचारु ।
तो सबाह्य घडला आकारु । शुचित्वाचा ।। ९८ ।। कां फेडित पाप ताप ।
पोखीत तीरींचे पादप । समुद्रा जाय आप । गंगेचें जैसें ।। ९९ ।। कां
जगाचें आंध्य फेडितु । श्रियेचीं राउळें उघडितु । निघे जैसा भास्वतु ।
प्रदक्षिणे ।। २०० ।। तैसीं बांधलीं सोडित । बुडालीं काढित । सांकडी
फेडित । आर्तांचिया ।। १ ।। किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचें सुख उन्नति ।
आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ।। २ ।। वांचूनि आपुलिया काजालागीं ।
प्राणिजातांचां अहितभागी । संकल्पाचीही आडवंगी । न करणें जें ।। ३ ।।
पैं अद्रोहत्व ऐशिया गोष्टी । ऐकसी जिया किरीटी । तें सांगितलें हें दिठी ।
पाहों ये तैसें ।। ४ ।। आणि गंगा शंभूचां माथां । पावोनि संकोचे जेवीं
पार्था । तेवीं मान्यपणें सर्वथा । लाजणें जें ।। ५ ।। तें हें पुढत पुढती ।
अमानित्व जाण सुमती । मागां सांगितलेंसे किती । तेंचि तें बोलों ।। ६ ।।
एवं इहीं सव्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे । मोक्षचक्रवर्तीचें जैसें । अग्रहार
होय ।। ७ ।। नाना हें संपत्ति दैवी । या गुणतीर्थांची नीच नवी ।
निर्विण्णसगरांची दैवी । गंगाचि आली ।। ८ ।। कीं गुणकुसुमांची माळा ।
हे घेऊनि मुक्तिबाळा । वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा । गिंवसीत असे ।। ९ ।।
कीं सव्विसें गुणज्योती । इहीं उजळूनि आरती । गीता आत्मया निजपती ।
नीरांजना आली ।। २१० ।। उगळितीं निर्मळें । गुण इयेंचि मुक्ताफळें ।
दैवी शुक्तिकळें । गीतार्णवींची ।। ११ ।। काय बहु वानूं ऐसी । अभिव्यक्ती

करतो या विचाराने येणाऱ्या मोठेपणाच्या योगाने जे गर्वाला न येणे तीच क्षमा होय. १९०. आणि विषयसेवनाविषयी इंद्रियांची प्रवृत्ति हद्दीबाहेर वाढली असता अथवा प्रारब्ध योगाने रोग खवळले असता अथवा प्रिय वस्तूचा वियोग व अप्रिय वस्तूचा योग झाला असता, १९१. या सर्वांचा एकाच वेळी पूर आला असता, तो सहन करण्यास जे धैर्य अगस्ति होऊन उभे राहते, (प्रतिकार करण्यास तयार होते.) १९२. आकाशामधे मोठ्या जोराने धुराचा लोट सहसा उठला असता त्या धुराच्या लोटाला जसा वारा एका झुळुकेसरसा गिळून टाकतो; १९३. अर्जुना, त्याप्रमाणे आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक दुःख प्राप्त झाले असता, त्या सर्वांना जे धैर्य गिळून टाकते. १९४. आता ईश्वरप्राप्तीचे दोन मार्ग जे ज्ञान व योग (अष्टांगयोग) याचे आचरण करीत असता अंगामध्ये धैर्याचा कमीपणा नसतो. १९५. याप्रमाणे चित्तात गडबड होण्याच्या प्रसंगी जी सहनशीलतेला उचलून धरून चांगला पराक्रम गाजविते, तिला धृति असे म्हणतात, ऐक. १९६. आता सोने शुद्ध करून त्याची घागर केली व त्यात गंगेचे अमृततुल्य पाणी भरून ठेवले. त्या गंगेच्या पाण्याने भरून ठेवलेल्या आतबाहेर स्वच्छ असलेल्या सोन्याच्या घागरीप्रमाणे शौच (शुद्धपणा) आहे. १९७. ज्याच्या शरीराच्या ठिकाणी कर्माचे निष्काम आचरण आहे व अंतः-करणात खराखरा विवेक (आत्मानात्मविचार) आहे, तो आतबाहेर शुचित्वाची मूर्तीच बनलेला आहे. १९८. अथवा ज्याप्रमाणे गंगेचे पाणी, जगाचे पाप व ताप नाहीसे करीत आणि काठा-वरील झाडांचे पोषण करीत, समुद्राला जाऊन मिळते; १९९. अथवा जगाचा अंधार नाहीसा करीत अथवा लक्ष्मीचे निवासस्थान जे सूर्य-विकासनी कमळ, त्याचा विकास करीत, जसा सूर्य प्रदक्षिणेला निघतो. २००. त्याप्रमाणे अविद्येने बांधलेल्यास मुक्त करीत, संसारसमुद्रात बुडालेल्यांना बाहेर काढीत व अध्यात्मादि दुःखांनी पीडलेल्यांच्या संकटांचे निवारण करीत, २०१. फार काय सांगावे ! रात्रंदिवस दुसऱ्याचे सुख वाढवीत वाढवीत आत्महितात प्रवेश करणे, २०२. एवढेच काय ? पण आपल्या कामाकरिता प्राणिमात्रांच्या अहिताविषयी संकल्पाचीहि आडकाठी जे न करणे (म्हणजे आपल्या कामाकरिता कोणाहि प्राण्याचे अहित झाले तरी त्याची पर्वा नाही, असा विचारहि मनात जे न आणणे). २०३. अर्जुना, अद्रोहत्व अशा ज्या गोष्टी तूं ऐकतोस, ते अद्रोहत्व तुला प्रत्यक्ष दृष्टीने पाहता येईल, अशा तऱ्हेने सांगितले आहे. २०४. आणि अर्जुना, शंकराच्या मस्तकावर येऊन जशी गंगा संकोचित झाली, त्याप्रमाणे स्वतः मानाला योग्य असूनहि, लोकांनी मानले असता, जे पूर्णपणे लज्जित होणे. २०५. अर्जुना, अमानित्व जे म्हणतात, ते हे समज. हे मी मागे तुला (तेराव्या अध्यायात) सांगितलेच आहे. तेच ते पुन्हा पुन्हा किती सांगू ? २०६. याप्रमाणे या सव्वीस गुणांच्या रूपाने, हे ब्रह्मैश्वर्य वास्तव्य करीत आहे. मोक्षरूपी सार्वभौम राजाचे, हे सव्वीस गुण, जणुकाय दिलेले गांव अगर इनामी जमीन आहेत. २०७. अथवा या सव्वीस गुणरूप तीर्थांनी नित्य नवी भरलेली अशी ही दैवी संपत्तिरूपी गंगा, विरक्तपुरुषरूपी सगराच्या दैवाने प्राप्त झाली आहे. २०८. अथवा मुक्तिरूपी मुलगी, या सव्वीस गुणरूपी फुलांची माळा घेऊन, वैराग्याने निरपेक्ष झालेल्या पुरुषाचा गळा शोधीत आहे; २०९. अथवा सव्वीस गुणरूपी वाती पेटवून गीता ही, आपला पति जो आत्मा, त्याला आरती ओवाळण्याकरिता आली आहे; २१०. गीतारूपी समुद्रातील दैवी संपत्तिरूपी शिंपला आहे व त्या शिंपल्याच्या शकलातून ही सव्वीस गुणरूपी बाहेर पडणारी निर्मळ मोती आहेत. २११. फार काय वर्णन करू ! आपोआप स्पष्ट होईल असे दैवी संपत्तीच्या गुणांच्या

ये अपैसी । केलें दैवी गुणराशी । संपत्तिरूप ॥ १२ ॥ आतां दुःखाची आंतुवट वेली । दोषकाट्यांची जरी भरली । तरी निजाभिधानीं घालीं । आसुरी ते ॥ १३ ॥ पैं त्याज्य त्यजावयालागीं । जाणावी जरी अनुपयोगी । तरी ऐका ते चांगी । श्रोत्रशक्ती ॥ १४ ॥ तरी नरकव्यथा थोरी । आणावया दोषीं अघोरीं । मेळु केला ते आसुरी । संपत्ति हे ॥ १५ ॥ नाना विषवर्गु एकवटु । तयां नांव जैसा बासटु । आसुरी संपत्ति हा खोटु । दोषांचा तैसा ॥ १६ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

तरी तयाचि आसुरां । दोषामाजीं जया वीरा । वाडपणाचा डांगोरा । तो दंभु ऐसा ॥ १७ ॥ जैसी आपुली जननी । नग्न दाविलिया जनीं । ते तीर्थचि परी पतनीं । कारण होय ॥ १८ ॥ कां विद्या गुरुपदिष्टा । बोभाइलियां चोहटां । इष्टदा परी अनिष्टा । हेतु होती ॥ १९ ॥ पैं आंगें बुडतां महापूरीं । जे वेगें काढी पैलतीरीं । ते नावचि बांधिलिया शिरीं । बुडवी जैसी ॥ २२० ॥ कारण जें जीविता । तें वानिलें जरी सेवितां । तरी अन्नचि पंडुसुता । होय विष ॥ २१ ॥ तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा । धर्मु जाला तो फोकारिजे देखा । तरी तारिता तोचि दोखा-। लागीं होय ॥ २२ ॥ म्हणौनि वाचेचा चौबारा । घातलिया धर्माचा पसारा । धर्मुचि तो अधर्मु होय वीरा । तो दंभु जाणें ॥ २३ ॥ आतां मूर्खाचिये जिभे । अक्षराचा आंबुखा सुभे । आणि तो ब्रह्मसभे । न रिझे जैसा ॥ २४ ॥ कां मादुरी लोकांचा घोडा । गजपतिही मानी थोडा । कां कांटियेवरीलिया सरडा । स्वर्गुही नीच ॥ २५ ॥ तृणाचेनि इंधनें । आगी धांवे गगनें । थिल्लरबळें मीनें । न गणिजे सिंधु ॥ २६ ॥ तैसा माजे स्त्रिया धनें । विद्या स्तुती बहुतें मानें । एके दिवसींचेनि परान्ने । अल्पकु जैसा ॥ २७ ॥ अभ्रच्छायेचिया जोडी । निदैवु घर मोडी । मृगांबु देखोनि फोडी । पाणियाडें मूर्ख ॥ २८ ॥ किंबहुना ऐसैसें । उतणें जें संपत्तिमिसें । तो दर्पु गा अनारिसें । न बोलें घेईं ॥ २९ ॥ आणि जगा वेदीं विश्वासु । आणि विश्वासीं पूज्य ईशु । जगीं एक तेजसु । सूर्यचि हा ॥ २३० ॥ जगस्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद । न मरणें निर्विवाद । जगा पढियें ॥ ३१ ॥ म्हणौनि जरी उत्साहें । यांतें वानूं जाये । कीं तें आइकोनि मत्सरु वाहे । फुगों लागे ॥ ३२ ॥ म्हणे ईश्वरातें खायें । तया वेदा विष सूयें । गौरवामाजीं त्राये । भंगीत असे ॥ ३३ ॥ पतंगा नावडे ज्योती । खद्योता भानूची खंती । कां टिटिभेनें अपांपती ।

समुदायाचे वर्णन केले. २१२. आता दुःखाची बळकट वेली (असून) दोषरूपी काट्यांनी जरी ती भरलेली आहे, तरी ती आसुरी संपत्ति मी माझ्या सांगण्याच्या व्याख्यानात घालतो. २१३. परंतु आसुरी संपत्ति ही त्याज्य असल्यामुळे जरी अनुपयोगी आहे, तरी तिचा त्याग करण्याकरिता ती जाणली पाहिजे; म्हणून तूं ती आसुरी संपत्ति चांगले कान देऊन ऐक. २१४. तरी नरकातील दुःख वाढविण्याकरिता भयंकर दोषांनी जो जमाव केला, ती ही आसुरी संपत्ति होय. २१५. अथवा सर्व विषे एकत्र झाली म्हणजे त्याला जसे कालकूट विष नांव आहे, त्याप्रमाणे सर्व दोषांच्या लागवडीला आसुरी संपत्ति हे नांव आहे. २१६.

हे पार्था, दांभिकपणा, मस्ती, अभिमान, क्रोध, निष्ठुरता, अज्ञान (हे गुण) आसुरी संपत्तीत जन्म पावलेल्या मनुष्यामध्ये असतात ४.

अर्जुना, त्या आसुर - दोषांमध्ये ज्याची मोठेपणाची ख्याती आहे, तो दंभ असा आहे. २१७. ज्याप्रमाणे आपली आई ही तीर्था-प्रमाणेच पावन करणारी आहे, परंतु लोकात तिला उघडी केली असता, ती अधोगतीला नेण्याला कारण होते. २१८. अथवा, गुरूने उपदेशिलेली (ब्रह्म) विद्या ही इष्ट फल देणारी खरी, परंतु ती चव्हाट्यावर प्रसिद्ध केली असता अकल्याणास कारणीभूत होते. २१९. आपण स्वतःमहापुरात बुडत असतांना जी नाव आपल्याला त्वरीत काढून पलीकडच्या काठाला पोहोचविते, ती नावच आपण डोक्यावर बांधली तर ती जशी आपणाला बुडविते. २२० अर्जुना, जगण्याला कारण जे अन्न, ते खात असतांना वर्णन करून वाजवीपेक्षा जास्त खाल्ले असता, ते अन्नच विषासारखे मारक होते; २२१. त्याप्रमाणे इहपरलोकी साह्य करणारा जो केलेला धर्म, तो प्रसिद्ध केला असता, तो तारणाराच धर्म पातकाला कारण होतो. २२२. म्हणून आपण केलेल्या सर्व धर्माचा विस्तार वाचेच्या चव्हाट्यावर ठेविला असता, अर्जुना, तो धर्मच अधर्म होतो आणि तोच दंभ असे समज. २२३. आता मूर्खाच्या जिभेवर एखाद्या अक्षराचा शिंतोडा पडला असता (त्याला चार अक्षरे आली असता) तो प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या सभेला तुच्छ मानतो. २२४. अथवा तबेला ठेवणाऱ्या लोकांचा तबेल्यातील ठाणबंदी घोडा जसा ऐरावतालाहि कमी योग्यतेचा मानतो अथवा काटेरी कुंपणावरील सरड्याला स्वर्गहि ठेंगणा वाटतो. २२५. गवत पेटले म्हणजे जशा अग्नीच्या ज्वाला आकाशात धावतात अथवा डबक्यातील मासा आपल्या डबक्याच्या बळावर समुद्र मोजीत नाही. २२६. एक दिवसाच्या परान्नाने जसा दरिद्री पुरुष उन्मत्त होतो, तसा जो स्त्रिया, धन, विद्या, स्तुति व बहुमान यांनी मस्त होतो. २२७. ढगांची छाया मिळाली असता, जसा निर्दैवी पुरुष आपले घर मोडतो अथवा ज्याप्रमाणे मूर्ख मनुष्य मृगजळ पाहून तळे फोडून टाकतो; २२८. फार काय सांगावे ! संपत्तीच्या योगाने अशा तऱ्हेने जे मस्त होणे, तोच दर्प आहे, असे समज; वेगळे कांही बोलावयास नको. २२९. आणि सर्व जगाच्या विश्वासाचे ठिकाण (एक) वेद आहे अथवा सर्व विश्वाचा एका ईश्वरावर पूज्यभाव आहे. या जगात तेजस्वी असा एक (निर्विवादपणे) ज्याप्रमाणे सूर्यच आहे; २३०. अथवा सार्वभौम राजाची गादी हेच ज्याप्रमाणे सर्व जगाच्या महत्त्वाकांक्षेचे एक ठिकाण आहे अथवा आपण मरू नये, हे निर्विवादपणे सर्व जगाला आवडते. २३१. (जगाचा वेदाच्या ठिकाणी विश्वास आहे व ईश्वर जगाला वंद्य आहे) म्हणून जर आनंदाने कोणी याचे (वेद व ईश्वर यांचे) वर्णन करू लागले, तर ते ऐकून जो यांच्याविषयी मत्सर वाहतो व गर्वाने फुगतो. २३२. तो म्हणतो, मी ईश्वराला खाईन, त्या वेदाला विष घालीन. आपला मोठेपणा मिरविण्यात, तो आपले बळ खर्च करतो. २३३. पतंगाला दिव्याची ज्योत आवडत नाही, काजव्याला सूर्याचा त्रास वाटतो अथवा टिटवीने

वैरी केला ॥ ३४ ॥ तैसा अहंनामाचेनि मोहें। ईश्वराचें नामही न साहे। वेदातें म्हणे मज हे। सवती जाली ॥ ३५ ॥ ऐसा मान्यतेचा पुष्टगंडु। तो अभिमानी परमलंडु। रौरवाचा रूढु। मार्गुचि तो हा ॥ ३६ ॥ आणि पुढिलांचे सुख। देखणियाचें होय मिख। चढे क्रोधाचें विख। मनोवृत्ती ॥ ३७ ॥ शीतळाचिये भेटी। तातला तेलीं आगी उठी। चंद्रु देखोनि जळे पोटीं। कोल्हा जैसा ॥ ३८ ॥ विश्वाचें आयुष्य जेणें उजळे। तो सूर्य उदैला देखोनि सवळे। पापिया फुटती डोळे। डुडुळाचे ॥ ३९ ॥ जगाची सुखपहांट। चोरां मरणाहूनि निकृष्ट। दुधाचें काळकूट। होय व्याळीं ॥ २४० ॥ अगाधें समुद्रजळें। प्राशितां अधिकें जळे। वडवाग्नि न मिळे। शांति कहीं ॥ ४१ ॥ तैसा विद्याविनोदविभवें। देखे पुढिलांचीं दैवें। तंव तंव रोषु दुणावे। क्रोधु तो जाण ॥ ४२ ॥ आणि मन सर्पाची कुटी। डोळे नाराचांची सुटी। बोलणें ते वृष्टी। इंगळांची ॥ ४३ ॥ येर जें क्रियाजात। तें तिखयाचें कर्वत। ऐसें सबाह्य खसासित। जयाचें गा ॥ ४४ ॥ तो मनुष्यांत अधमु जाण। पारुष्याचें अवतरण। आतां आइक खुण। अज्ञानाची ॥ ४५ ॥ तरी शीतोष्णस्पर्शा। निवाडु नेणे पाषाणु जैसा। कां रात्री आणि दिवसा। जात्यंधु तो ॥ ४६ ॥ आगी उठिला आरोगणें। जैसा खाद्याखाद्य न म्हणे। कां परिस पाडु नेणे। सोनया लोहा ॥ ४७ ॥ नातरी नानारसीं। रिघोनि दर्वी जैसी। परी रसस्वादासी। नेणे जेवीं ॥ ४८ ॥ कां वारा जैसा पारखी। नव्हेचि गा मार्गामार्गा विखीं। तैसें कृत्याकृत्य विवेकीं। अंधपण जें ॥ ४९ ॥ हें चोख हें मैळ। ऐसें नेणोनियां बाळ। देखे तें केवळ। मुखींचि घाली ॥ २५० ॥ तैसें पापपुण्याचें खिचटें। करोनि खातां बुद्धिचेष्टे। कडु महुर न वाटे। ऐसी जे दशा ॥ ५१ ॥ तिये नाम अज्ञान। या बोला नाहीं आन। एवं साही दोषांचें चिन्ह। सांगितले ॥ ५२ ॥ इहीच साही दोषांगीं। हे आसुरी संपत्ति दाटुगी। जैसे थोर विषय सुभगे अंगीं। अंग सानें ॥ ५३ ॥ कां तिघा वन्हींची पांती। पाहतां थोडे ठाय गमती। परी विश्वही प्राणाहुती। करूं न पुरे ॥ ५४ ॥ धातयाही गेलिया शरण। त्रिदोषीं न चुके मरण। तया तिहींची दुणी जाण। साही दोष हें ॥ ५५ ॥ इहीं साहीं दोषीं संपूर्णी। जाली इयेचि उभारणी। म्हणोनि आसुरी उणी। संपदा नव्हे ॥ ५६ ॥ परी क्रूरग्रहांची जैसी। मांदी मिळे एकेचि राशी। कां येती निंदकापासीं। अशेष पापें ॥ ५७ ॥ मरणाराचें आंग। पडिघाती आघवे रोग। कां कुमुहूर्तीं

समुद्राशी वैर मांडले, २३४. त्याप्रमाणे 'मी' या नांवाच्या भुलीने त्याला ईश्वराचे नांवहि सहन होत नाही व तो वेदाला म्हणतो, मला ही एक सवतच झाली. २३५. अशा प्रकारे त्यास मान्यतेचा असा मोठा ताठा असतो व तो अभिमानी पुरुष अतिशय उन्मत्त असून, रौरव नरकाला जाण्याचा जो रहदारीचा मार्ग, तो हा (पुरुष समजावा). २३६. आणि दुसऱ्याचे सुख पाहावयाचे निमित्त झाले की, (ज्याच्या) वृत्तीत क्रोधाचे विष चढते; २३७. तापलेल्या तेलाची व थंड पाण्याची भेट झाली असता, त्या तापलेल्या तेलात जसा जाळ उत्पन्न होतो, (अथवा) ज्याप्रमाणे चंद्राला पाहून कोल्हा मनात जळत असतो; २३८. ज्या सूर्याच्या योगाने विश्वाचे आयुष्य उजळते, तो सूर्य प्रातःकाळी उगवलेला पाहून, पापी घुबडाचे डोळे फुटतात. २३९. जगाला पहाट झाली की सुख होते, परंतु चोराला पहाट ही मरणापेक्षा वाईट वाटते, (अथवा) सर्पांमध्ये दुधाचे काळकूट विष होते. २४०. वडवाग्नि (जसजसे अधिकाधिक) अगाध समुद्राचे पाणी पितो, तसतसा तो अधिकाधिक भडकतो. त्याची कधी तृप्ति होत नाही. २४१. त्याप्रमाणे विद्या, विनोद, ऐश्वर्य इत्यादिकांनी युक्त अशी दुसऱ्याची भाग्ये जो जो पाहतो, तो तो जो संताप दुप्पट होतो तो क्रोध समज. २४२. आणि ज्याचे मन सर्पाचे वारूळ असते (म्हणजे ज्याच्या मनात घातक संकल्प असतात), ज्याचे डोळे म्हणजे बाणांची वृष्टि आहे व ज्याचे बोलणे म्हणजे निखाऱ्याची वृष्टीच होय. २४३. इतर ज्या त्याच्या सर्व क्रिया, त्या पोलादाच्या कर्वतीसारख्या असतात. याप्रमाणे ज्याचे अंतर्बाह्य कठोर आहे. २४४. तो मनुष्यांमध्ये अधम आहे, असे समज. तो कठीणपणाची मूर्ति आहे. आता अज्ञानाचे लक्षण ऐक. २४५. तरी ज्याप्रमाणे दगड थंड व उष्ण या स्पर्शाचा भेद जाणत नाही; अथवा जन्मांध जसा रात्र व दिवस हा भेद जाणत नाही. २४६. अग्नि खावयास उठला म्हणजे जसा खाण्याचे कामी योग्यायोग्य म्हणत नाही; अथवा परीस हा लोखंड व सोने यांचा भेद जाणत नाही. २४७. अथवा ज्याप्रमाणे स्वयंपाकाची पळी अनेक रसात प्रवेश करते, पण ती रसाची रुचि जाणत नाही. २४८. अथवा वारा जसा मार्गामार्गाची निवड करीत नाही. (म्हणजे वारा जसा बऱ्यावाईट मार्गांनी वाहत असतो), त्याप्रमाणे कृत्याकृत्याच्या विचाराविषयी जे आंधळेपण (असते). २४९. हे स्वच्छ, मळकट असे न जाणून लहान मूल जी वस्तु पाहते, ती केवळ मुखातच घालते; २५०. त्याप्रमाणे पाप व पुण्य यांची सरभेसळ करून ती खिचडी बनवून खात असता त्याच्या बुद्धीच्या व्यापारात चांगले वाईट असे कांहीच तारतम्य कळेनासे होते, अशी स्थिति. २५१. तिला अज्ञान हे नांव आहे. या बोलण्यात कांही अन्यथा नाही. अशाप्रकारे दंभादि सहाहि दोषांची लक्षणे सांगितली. २५२. या दंभादि सहा दोषांच्याच अंगांनी ही आसुरी संपत्ति बलवान् झाली आहे. (जरी ही सहाच दोषांनी बनलेली आहे, तरी ही कमी समजू नये. ते कसे, तर) ज्याप्रमाणे एखाद्या सुंदर स्त्रीचा बांधा आटोपशीर असला, तरी तिच्यात कामेच्छा फार असते. २५३. अथवा तीन अग्नींची (प्रलयाग्नि, विद्युतअग्नि, वडवाग्नि) पंगत (संख्या) पाहता ते थोडे आहेत, असे वाटते. पण ते (जर खायला निघाले तर) त्यांना प्राणाहुति करण्याला विश्व पुरणार नाही. २५४. कफाचा, वाताचा व पित्ताचा क्षोभ हा त्रिदोष झाला असता, ब्रह्मदेवाला जरी शरण गेले तरी देखिल मरण चुकत नाही. त्या तीन दोषांची हे सहा दोष, ही दुप्पट आहे असे समज ! (मग हे किती भयंकर असतील !) २५५. या संपूर्ण सहा दोषांनी या आसुरी संपत्तीची उभारणी झाली आहे, म्हणून आसुरी संपत्ति कमी आहे असे नाही. २५६. परंतु अनिष्ट ग्रहांचा योग जसा एकाच राशीला यावा अथवा निंदकाजवळ जशी सर्व पापे येतात; २५७. मरणाऱ्या पुरुषाचे शरीर जसे

दुर्योग । एकवटती ।। ५८ ।। कां आयुष्य जातिये वेळे । शेळिये सातवेउळि मिळे । तैसे साही दोष सगळे । जोडती तया ।। ५९ ।। विश्वासला आतुडवीजे चोरा । शिणला सुइजे महापुरा । तैसें दोषीं इही नरा । अनिष्ट कीजे ।। २६० ।। मोक्षमार्ग्याकडे । जै यांचा आंबुखा पडे । तैं न निघेचि ऐसें म्हणौनि बुडे । संसारीं तो ।। ६१ ।। अधमां योनींचा पाउटीं । उतरत जो किरीटी । स्थावरांही तळवटीं । बैसणें घे ।। ६२ ।। हें असो तयाचां ठायीं । मिळोनि साही दोषीं इहीं । आसुरी संपत्ति पाहीं । वाढविजे ।। ६३ ।। ऐसिया या दोनी । संपदा प्रसिद्धा जनीं । सांगितलिया चिन्हीं । वेगळालां ।। ६४ ।।

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ।। ५ ।।

इया दोन्हींमाजीं पहिली । दैवी जे म्हणितली । ते मोक्षसूर्यें पाहली । उखाचि जाण ।। ६५ ।। येरी जे दुसरी । संपत्ति कां आसुरी । ते मोहलोहाची खरी । सांखळी जीवां ।। ६६ ।। परि हे आइकोनि झणें । भय घेसी हो मनें । काय रात्रीचा दिनें । धाकु धरिजे ।। ६७ ।। हे आसुरी संपत्ति तया । बंधालागीं धनंजया । जो साही दोषां ययां । आश्रो होये ।। ६८ ।। तूं तंव पांडवा । सांगितलेया दैवा । गुणनिधी बरवा । जन्मलासी ।। ६९ ।। म्हणौनि पार्था तूं या । दैवी संपत्ती स्वामिया । होनि यावें उवाया । कैवल्याचिया ।। २७० ।।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे श्रृणु ।। ६ ।।

आणि दैवां आसुरां । संपत्तिवंतां नरां । अनादिसिद्ध उजरा । राहाटीचा आहे ।। ७१ ।। जैसें रात्रीचां अवसरीं । व्यापारिजे निशाचरीं । दिवसा सुव्यवहारीं । मनुष्यादिकीं ।। ७२ ।। तैसिया आपुलालिया रहाटीं । वर्तती दोनी सृष्टी । दैवी आणि किरीटी । आसुरी येथ ।। ७३ ।। तेवींचि विस्तारूनि दैवी । ज्ञानकथनादि प्रस्तावीं । मागील ग्रंथीं बरवी । सांगितली ।। ७४ ।। आतां आसुरी जे सृष्टि । तेथिंची उपलऊं गोठी । अवधानाची दिठी । दे पां निकी ।। ७५ ।। तरी वाद्येंवीण नादु । नेदी कवणाही सादु । कां अपुष्पीं मकरंदु । न लभे जैसा ।। ७६ ।। तैसी प्रकृति हे आसुर । एकली नोहे गोचर । जंव एकाधें शरीर । माल्हातीना ।। ७७ ।। मग आविष्करला लांकुडें । पावकु जैसा जोडे । तैसी प्राणिदेहीं सांपडे । आटोपली हे ।। ७८ ।। ते वेळीं जे वाढी ऊंसा । तेचि आंतुला रसा । देहाकारु होय तैसा । प्राणियांचा ।। ७९ ।। आतां तयांचि प्राणियां । रूप करूं धनंजया । घडले जे आसुरीया । दोषवृद्धी ।। २८० ।।

सर्व रोग व्यापतात; अथवा वाईट मुहूर्ताच्या ठिकाणी वाईट योग एकत्र होतात. २५८. अथवा शेळीचे आयुष्य संपत आले म्हणजे तिला सात नांग्यांच्या इंगळीचा योग होतो, त्याप्रमाणे हे सर्वच्या सर्व सहाहि दोष (ज्यांचा नाशकाल येतो) त्यास प्राप्त होतात. २५९. एखाद्यावर विश्वास ठेवलेल्या मनुष्यास जसे (ज्याच्यावर विश्वास ठेवला) त्याने चोराकडून सांपडवावे अथवा दमलेल्या, भागलेल्या मनुष्यास जसे महापुरात घालावे, त्याप्रमाणे या सहा दोषांकडून मनुष्याचे अकल्याण केले जाते. २६०. मोक्षाच्या मार्गाने जाणारांवर जर यांचा (दंभादि सहा दोषांचा) शिंतोडा पडला (म्हणजे याचा या मोक्ष-मार्गास थोडासा संबंध झाला) तर 'मी संसारातून निघणारच नाही,' असे म्हणून तो संसारात बुडी देतो. २६१. अर्जुना, जो अधम योनीत खाली खाली जन्म घेत घेत स्थावर योनींच्याहि तळापर्यंत येऊन पडतो. २६२. हे बोलणे राहू दे. हे सहा दोष एकत्र होऊन त्यांच्याकडून, त्याच्या ठिकाणी, आसुरी संपत्ति वाढविली जाते पहा. २६३. अशा या लोकात प्रसिद्ध असलेल्या दोन्ही संपत्ति वेगवेगळ्या लक्षणांनी सांगितल्या. २६४.

दैवी संपत्ति मोक्षाला कारण होते, आसुरी (संपत्ति) बंधनाला कारण होते, असे मानले आहे. हे पांडवा, तूं शोक करू नकोस, (कारण) तूं दैवी संपत्तीत जन्माला आला आहेस. ५.

या दोन्हीमधील पहिली, जी दैवी संपत्ति म्हणून म्हटलेली आहे, ती मोक्षरूपी सूर्याने उजाडलेली पहाटच आहे, असे समज. २६५. इतर दुसरी जी आसुरी संपत्ति, ती मोहरूपी लोखंडाची जिवाला खरोखर साखळी (बेडी) होय. २६६. परंतु हे आसुरी संपत्तीचे वर्णन ऐकून कदाचित् तूं मनात भय घेशील हो ! (तर तुला भय घ्यावयास नको. कां तर ?) दिवसाने रात्रीचा धाक धरावा काय ? २६७. अर्जुना, ही आसुरी संपत्ति जो ह्या सहा दोषांना आश्रय होतो, त्याला बंधन-कारक होते. २६८. अर्जुना, तूं तर सांगितलेल्या दैवी संपत्तीतील गुणांचा चांगला ठेवाच जन्मला आहेस. २६९. म्हणून अर्जुना, तूं या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन मोक्षाच्या सुखाला प्राप्त हो. २७०.

या लोकी दैवी आणि आसुरी अशा दोन प्रकारचे प्राणी उत्पन्न होत असतात. हे पार्था, दैवी संपत्तीने युक्त लोकांचा (विचार) विस्ताराने सांगितला. (आता) आसुरांचा श्रवण कर. ६.

आणि दैवी संपत्तिवान् व आसुरी संपत्तिवान् लोकांच्या वागणुकीचे अनादि सिद्ध मार्ग आहेत. २७१. ज्याप्रमाणे रात्रीच्या वेळी निशाचरांनी (पिशाच वगैरेंनी) व्यापार करावा व दिवसा मनुष्यादिकांनी चांगल्या व्यवहारामध्ये वागणूक करावी; २७२. त्याप्रमाणे अर्जुना, दैवी सृष्टीचे व आसुरी सृष्टीचे लोक या जगात आपापल्या वागणुकीच्यारीतीने वागतात. २७३. या ग्रंथाच्या मागच्या भागात ज्या वेळेस ज्ञान सांगण्याचा प्रसंग आला, त्याहि वेळेस दैवी संपत्तीचा चांगला विस्तार केला होता. २७४. आता आसुरी संपत्तीचे जे लोक आहेत, त्यांची गोष्ट विस्तार करून सांगू, तूं अवधानाची चांगली दृष्टि दे. २७५. तर वाद्याशिवाय जसा नाद कोणालाहि ऐकू येत नाही. अथवा फुलावाचून जसा सुवास मिळत नाही; २७६. त्याप्रमाणे ही आसुरी प्रकृति जेथपर्यंत एखाद्या शरीराचा आश्रय धरीत नाही, तोपर्यंत ही एकटी अनुभवाला येत नाही. २७७. मग ज्याप्रमाणे लाकडात अग्नि प्रकट झाला म्हणजे तो प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे प्राण्याच्या देहात ती सांपडली गेली असता ही अनुभवास येते. २७८. त्या वेळी, ज्याप्रमाणे ऊंसाची जी वाढ असते, तीच आतल्या रसाची वाढ असते; त्याप्रमाणे हिने आश्रय केलेल्या प्राण्याचा देहाकार जसा वाढेल, तशीच ही आत वाढत असते. २७९. अर्जुना, आता जे प्राणी आसुरी प्रकृतीच्या दोषांच्या वाढीने बनलेले आहेत, त्यांचे वर्णन करू. २८०.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

तरि पुण्यालागीं प्रवृत्ती । कां पापाविषयीं निवृत्ती । या जाणणेयाची राती । तयांचें मन ॥ ८१ ॥ निगणेया आणि प्रवेशा । चित्त नेदीतु आवेशा । कोशकिटु जैसा । जाचिन्नला पैं ॥ ८२ ॥ कां दिधलें मागुती येईल । कीं न ये हें पुढील । न पाहातां दे भांडवल । मूर्ख चोरां ॥ ८३ ॥ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति दोनी । नेणिजती आसुरीं जनीं । आणि शुचित्व स्वप्नीं । न देखती ते ॥ ८४ ॥ काळिमा सांडील कोळसा । वरी चोखी होईल वायसा । राक्षसही मांसा । विटों शके ॥ ८५ ॥ परी आसुरां प्राणियां । शौच नाहीं धनंजया । पवित्रत्व जेवीं भांडिया । मद्याचिया ॥ ८६ ॥ वाढविती विधीची आस । कां पाहाती वडिलांची वास । आचाराची भाष । नेणतीचि ते ॥ ८७ ॥ जैसें चरणें शेळियेचें । कां धांवणें वारियाचें । जाळणें आगीचें । भलतेउतें ॥ ८८ ॥ तैसें पुढां सूनि स्वैर । आचरती ते आसुर । सत्येंसि वैर । सदाचि तयां ॥ ८९ ॥ जरी नांगिया आपुलिया । विंचू करी गुदगुलिया । तरी साचा बोलिया । बोलती ते ॥ २९० ॥ अपानाचेनि तोंडें । जरी सुगंधा येणें घडे । तरी सत्य तयां जोडे । आसुरांतें ॥ ९१ ॥ ऐसें ते न करितां कांहीं । आंगेंचि वोखटे पाहीं । आतां बोलती ते नवाई । सांगिजेल ॥ ९२ ॥ एऱ्हवीं करेयाचा ठायीं चांग । ते तयासि कैचें नीट आंग । तैसा असुरांचा प्रसंग । प्रसंगें परिस ॥ ९३ ॥ उधवणीचें जेवीं तोंड । उगळी धुंवाचे उभड । हें जाणिजे तेवीं उघड । सांगों ते बोल ॥ ९४ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

तरी विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वररावो । चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेदु ॥ ९५ ॥ वेदीं अन्यायीं पडे । तो निरयभोगें दंडे । सन्यायी तो सुरवाडें । स्वर्गीं जिये ॥ ९६ ॥ ऐसी हे विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था । इयेतें म्हणती ते वृथा । अवघेंचि हें ॥ ९७ ॥ यज्ञमूढ ठकिले यागीं । देवपिसे प्रतिमालिंगीं । नागविले भगवे योगी । समाधिभ्रमें ॥ ९८ ॥ तेथ आपलेनि बळें । भोगिजे जें जें वेंटाळें । हें वांचोनि कें वेगळें । पुण्य आहे ॥ ९९ ॥ ना अशक्तपणें आंगिकें । वेगळवेंटाळीं न टके । ऐसा गादिजे वीण विषयसुखें । तेंचि पाप ॥ ३०० ॥ प्राण घेपती संपन्नांचे । तें पाप जरी साचें । तरी सर्वस्व हाता ये तयांचें । हें पुण्यफळ कीं ॥ १ ॥ बळी अबळातें खाय । हेंचि बाधित जरी होय । तरी मासया कां

आसुरी (संपत्तीची) मनुष्यें (धर्माच्या ठिकाणी) प्रवृत्ति व (अधर्माच्या ठिकाणी) निवृत्ति जाणत नाहीत. त्यांच्यामध्ये पवित्रता, सदाचार अथवा सत्य यापैकी कांही नसते. ७.

तर पुण्याविषयी प्रवृत्ति अथवा पापाविषयी निवृत्ति यांना (प्रवृत्ति व निवृत्ति यांना) जाणण्याची रात्र त्याचे मन असते (म्हणजे पुण्यकर्म करावे, पापकर्म करू नये, हा विचार त्यांच्या मनात केव्हांहि येत नाही). २८१. ज्याप्रमाणे कोशकीट आपले घर बांधण्याच्या भरात आत जाण्या येण्याला दार ठेवले पाहिजे, इकडे लक्ष न देता, घर तयार करून त्यात कोंडला जातो, २८२. अथवा आपण दिलेले भांडवल हे परत येईल किंवा न येईल, या गोष्टीकडे लक्ष न देता जसा मूर्ख मनुष्य एखाद्या चोराला भांडवल देतो; २८३. त्याप्रमाणे (पुण्यकर्माकडे) प्रवृत्ति व (पापकर्मापासून) निवृत्ति या दोन्ही आसुरी लोकांकडून जाणल्या जात नाहीत आणि शुचित्व तर ते स्वप्नात सुद्धा पाहत नाहीत. २८४. एखादे वेळी कोळसा काळेपणाला टाकील, शिवाय कावळा पांढरा होईल, कदाचित् राक्षस देखिल मांसाला विटू शकेल. २८५, परंतु अर्जुना, ज्याप्रमाणे दारूच्या भांड्याला कधीहि पवित्रत्व यावयाचे नाही. त्याप्रमाणे आसुरी संपत्तिवान् प्राण्यांना शुचित्व (कधीहि) नाही. २८६. शास्त्राच्या विधीची आशा वाढवितील अथवा वडिलांच्या आचरणाची रीत पाहतील अथवा धर्मशास्त्राने सांगितलेल्या आचाराने वागतील, ही गोष्ट ते जाणत नाहीत. २८७. ज्याप्रमाणे शेळी वाटेल ते चरते अथवा वारा वाटेल तिकडे वाहतो किंवा अग्नि वाटेल त्या पदार्थाला जाळतो, २८८. त्याप्रमाणे स्वच्छंदीपणा पुढे करून, ते आसुर आचरण करतात व त्यांचे नेहमीचेच सत्याशी वाकडे असते. २८९. जर विंचू आपल्या नांगीने गुदगुल्या करील, तर ते खरे भाषण करतील. २९०. जर गुदद्वाराने सुगंधाचे येणे घडेल, तर त्या असुरांना सत्याची प्राप्ती होईल, २९१. याप्रमाणे ते कांही एक न करता स्वभावतःच वाईट असतात, पहा. आता त्यांच्या बोलण्याचा विलक्षणपणा सांगण्यात येईल. २९२. एऱ्हवी उंटाचे अवयव, मग त्यात चांगले नीट अंग ते कोठचे ? त्याप्रमाणे आसुरांचा प्रसंग आहे, पण प्रसंगानुसार सांगतो, ऐक. २९३. धुराड्याच्या तोंडातून जसे धुराचे लोट निघतात. त्याप्रमाणे हे (पुढील) त्या आसुरांचे बोलणे आहे, असे समज, ती बोलणी स्पष्ट सांगतो. २९४.

(हे) जग असत्य, (धर्माधर्म) व्यवस्थारहित आणि ईश्वररहित आहे; ते काममूलक व (स्त्री पुरुषांच्या) परस्पर संयोगाने उत्पन्न होणारे आहे, दुसरे काय ? असे ते म्हणतात. ८.

तर विश्व हे ठिकाण अनादि चालत आलेले आहे व याचे नियमन करणारा राजा ईश्वर आहे व न्याय व अन्याय यांचा निवाडा वेद, चावडीवर (उघडपणे) करतात. २९५. वेदांच्या दृष्टीने जो अन्यायी ठरतो; त्यास नरकभोगाची शिक्षा होते व त्यांच्या (वेदांच्या) दृष्टीने जो न्यायी ठरतो, तो सुखाने स्वर्गात राहतो. २९६. अर्जुना, अशी जी ही जगातली व्यवस्था पुरातन कालापासून चालत आलेली आहे; तिला ते (असुर) हे थोतांड आहे असे म्हणतात. २९७. यज्ञाचे ज्यांना वेड आहे, ते यज्ञांनी फसले, देवाचे ज्यांना वेड आहे ते प्रतिमा (मूर्ति) व लिंग यांनी फसले, भगवे वस्त्र धारण करणारे (संन्यासी) व हे योगी समाधीच्या भ्रमाने फसले. २९८. या जगात आपल्या सामर्थ्याने जे जे प्राप्त करून घेता येईल, ते ते भोगावे याशिवाय निराळे पुण्य कोठे आहे ? २९९. अथवा शरीराच्या अशक्तपणामुळे निरनिराळे भोग गोळा करता येत नाहीत; अशा तऱ्हेने जे विषय-सुखावाचून पिडले जाणे, तेच पाप होय. ३००. श्रीमंतांचे प्राण घेणे हे जर खरोखर पाप आहे, तर त्यांचे सर्वस्व आपल्या हाती येते, हे खात्रीने पुण्याचे फळ नाही काय ? ३०१. बलवान् हा अशक्ताला खातो. हेच जर बाधक असेल, तर

न होय । निसंतान ॥ २ ॥ आणि कुळें शोधूनि दोन्ही । कुमारेंचि शुभलग्नीं । मेळवीजती प्रजासाधनीं । हेतु जरी ॥ ३ ॥ तरी पशुपक्षादि जाती । जया मिती नाहीं संतती । तयां कोणें प्रतिपत्ती । विबाह केले ॥ ४ ॥ चोरियेचें धन आलें । तरी तें कोणासि विष जालें । वालभें परद्वार केलें । कोढी कोणी होय ॥ ५ ॥ म्हणोनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवी । आणि परत्राचां गांवीं । करी तो भोगी ॥ ६ ॥ परी परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि तें वावो । आणि कर्ता निमे मा ठावो । भोग्यासि कवणु ॥ ७ ॥ येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं । तैसाचि कृमिही नरकीं । लोळतु श्लाघे ॥ ८ ॥ म्हणौनि नरक स्वर्गु । नव्हे पापपुण्यभागु । जे दोहीं ठायीं सुखभोगु । कामाचाचि तो ॥ ९ ॥ याकारणें कामें । स्त्रीपुरुषयुग्में । मिळती तेथ जन्मे । आघवें जग ॥ ३१० ॥ आणि जें जें अभिलाषें । स्वार्थालागीं हें पोषे । पाठीं परस्परें द्वेषें । कामचि नाशी ॥ ११ ॥ एवं कामावांचूनि कांहीं । जगा मूळचि आन नाहीं । ऐसें बोलती पाहीं । आसुर ते ॥ १२ ॥ आतां असो हें किडाळ । बोली न करूं पघळ । सांगतांचि सफोल । होतसे वाचा ॥ १३ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

आणि ईश्वराचिया खंती । नुसधियाचि करिती चांथी । हेंही नाहीं चित्तीं । निश्चयो एकु ॥ १४ ॥ किंबहुना उघड । आंगीं भरूनियां पाखांड । नास्तिकपणाचें हाड । रोंविलें जीवीं ॥ १५ ॥ ते वेळीं स्वर्गालागीं आदरु । कां नरकाचा अडदरु । या वासनांचा अंकुरु । जळोनि गेला ॥ १६ ॥ मग केवळ ये देहखोडां । अमेध्योदकाचा बुडबुडा । विषयपंकीं सुहाडा । बुडाले गा ॥ १७ ॥ जैं आटावे होती जळचर । तैं डोहीं मिळती ढीवर । कां पडावें होय शरीर । तैं रोगा उदयो ॥ १८ ॥ उदैजणें केतूचें जैसें । विश्वा अनिष्टाचि दोषें । जन्मती ते तैसे । लोकां आटूं ॥ १९ ॥ विरूढलिया अशुभ । फुटती तैं ते कोंभ । पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ॥ ३२० ॥ आणि मागांपुढां जाळणें । वांचूनि आगी कांहीं नेणे । तैसें विरुचि एक करणें । भलतेयां ॥ २१ ॥ परी तेंचि गा करणें । आदरिती संभ्रमें जेणें । तो आइक पार्था म्हणे । श्रीनिवासु ॥ २२ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

माशांचे निसंतान कां होत नाही ? ३०२. आणि उभय कुलाचा शोध करून मुलगा व मुलगी यांचे शुभ ग्रहांनी युक्त अशा वेळी लग्न केले जावे, हाच जर प्रजेचे उत्पत्तीविषयी हेतू असेल, ३०३. तर पशुपक्ष्यादि ज्या जाति आहेत, त्यांच्या संततीची गणतिं नाही, त्यांचे कोणत्या विधिविधानाने लग्न केले ? ३०४. चोरीचे द्रव्य कोणाजवळ आले, तर ते कोणाला विष झाले आहे काय ? विषयावरील प्रेमाने जर कोणी व्यभिचार केला, तर तो कोडी होतो की काय ? ३०५. म्हणून देव मालक आहे, तो धर्माधर्म भोगावयास लावतो आणि जो येथे जे करतो, ते तो परलोकीच्या गावी भोगतो, ३०६. परंतु परलोक (भोगावयाचे ठिकाण) अथवा (भोगविणारा) देव, हे दोन्ही प्रत्यक्ष दिसत नाहीत म्हणून ते मिथ्या अथवा खोटे आहेत आणि धर्माधर्म करणारा (देह) तर मरून जातो मग भोगायला ठिकाण कोण ? ३०७. या भोगाच्या कामी इंद्र जितका उर्वशीच्या योगाने स्वर्गलोकात सुखी आहे, तितकाच नरकात लोळत असणारा किडा देखील (स्वतःला) सुखी समजतो. ३०८. म्हणून नरक व स्वर्ग ही पाप व पुण्य यांनी प्राप्त होणारी ठिकाणे नाहीत. कारण की, दोन्ही ठिकाणी कामाचाच सुखभोग (सारखा) आहे. ३०९. या कारणास्तव स्त्री व पुरुषांची जोडपी जेथे कामाच्या योगाने एकत्र होतील तेथे जग उत्पन्न होते. ३१०. आणि आपल्या फायद्याकरिता जे जे लागेल, ते ते सर्व कामाकडून पोसले जाते, नंतर परस्परात द्वेष उत्पन्न करून कामच जगाचा नाश करतो. ३११. याप्रमाणे जगाला कामाशिवाय दुसरे कांही मूळच नाही, असे ते असुर लोक बोलतात पहा ! ३१२. आता हे वाईट बोलणे पुरे, यासंबंधीच्या बोलण्याने व्याख्यानाचा विस्तार करीत नाही, हे बोलण्यातच वाचा निष्फळ होते. ३१३.

या दृष्टीचा अंगीकार करून ज्ञान नष्ट झालेले, अल्पबुद्धि, उग्रकर्मी व (जगताचे) शत्रु असे ते जगताच्या नाशाला प्रवृत्त होतात. ९.

आणि ईश्वराच्या तिरस्काराने ते नुसतीच बडबड करतात, इतकेच नव्हे; त्यासंबंधीचा त्यांच्या मनात (ईश्वर नाही हा) एक दृढ निश्चय झालेला असतो. ३१४. फार काय सांगावे ! अंगामध्ये उघडपणे धर्मलंडपणा भरून, या (नास्तिकांच्या) अंतःकरणाच्या वेशीत नास्तिकपणाचे हाड रोवलेले असते; ३१५. त्या वेळेस स्वर्गाविषयी आदर अथवा नरकाविषयी भय, या वासनांचा अंकुर त्यांच्या चित्तात जळून गेलेला असतो. ३१६. मग अर्जुना, अपवित्र उदकाच्या बुडबुड्याप्रमाणे केवळ क्षणिक जे शरीर, त्या शरीररूपी खोड्यात सांपडून विषयरूपी चिखलात बुडतात. ३१७. ज्या वेळेस जलचरांचा नाश व्हावयाचा असतो, त्या वेळेस त्या डोहावर धीवर प्राप्त होतात. अथवा शरीर पडण्याची वेळ आली म्हणजे रोगाचा उदय होतो. ३१८. जगाचे अनिष्ट होण्याकरिताच धूमकेतूचा जसा उदय होतो; त्याप्रमाणे लोकांचा नाश होण्याकरिता ते (असुर) जन्मास येतात. ३१९. अशुभ उगवल्यावर त्याला जे कोंभ फुटतात, ते आसुरी लोक होत व ते आसुरी लोक पापाचे चालते बोलते कीर्तिस्तंभच (स्मारक) आहेत ! ३२०. आणि मागेपुढे असलेल्या पदार्थास जाळावयाचे; यावाचून दुसरे जसे अग्नीला कांही ठाऊक नाही; त्याप्रमाणे वाटेल त्याचे एक विरुद्धच करावयाचे (एवढेच ते आसुरी लोक जाणतात.) ३२१. अर्जुना, परंतु तेच विरुद्ध करण्याचे काम ज्या उत्साहाने ते आरंभ करतात, तो त्यांचा उत्साहाचा प्रकार ऐक; असे श्रीकृष्ण म्हणाले. ३२२.

दुर्भर अशा कामाचा आश्रय करून दांभिकपणा, मान व गर्व यांनीच युक्त होऊन मोहाने दुराग्रह धरून, ते पापाचरण करण्यास प्रवृत्त होतात. १०.

तरी जाळ पाणियें न भरे । आगी इंधन न पुरे । तयां दुर्भरांचिये धुरे । भुकाळु जो ॥ २३ ॥ तया कामाचा वोलावा । जीवीं धरूनि पांडवा । दंभमानाचा मेळावा । मेळविती ॥ २४ ॥ मातलिया कुंजरा । आगळी जाली मदिरा । तैसा मदाचा ताठा तंव जरा । चढतां आंगीं ॥ २५ ॥ आणि आग्रहा तोचि ठावो । वरि मौढ्याऐसा सावावो । मग काय वानूं निर्वाहो । निश्चयाचा ॥ २६ ॥ जिहीं परोपतापु घडे । परावा जीवु रगडे । तिहीं कर्मीं होऊनि गाढे । जन्मवृत्ती ॥ २७ ॥ मग आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धिक्कारिती । दाहीं दिशीं पसरिती । स्पृहाजाळ ॥ २८ ॥ ऐसेनि गा आटोपें । थोरिये आणती पापें । धर्मधेनु खुरपें । सुटलें जैसें ॥ २९ ॥

चिंतामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

याचि येका आयती । तयाचिया कर्मप्रवृत्ती । आणि जिणियाही परौती । वाहती चिंता ॥ ३३० ॥ पाताळाहूनि निम्न । जियेचिये उंचिये सानें गगन । जें पाहतां त्रिभुवन । अणुही नोहे ॥ ३१ ॥ ते योगपटाची मवणी । जीवीं अनियम चिंतवणी । जे सांडूं नेणे मरणीं । वल्लभा जैसी ॥ ३२ ॥ तैसी चिंता अपार । वाढविती निरंतर । जीवीं सूनि असार । विषयादिक ॥ ३३ ॥ स्त्रिया गाइलें आइकावें । स्त्रीरूप डोळां देखावे । सर्वेंद्रियीं आलिंगावें । स्त्रियेतेंचि ॥ ३४ ॥ कुरवंडी कीजे अमृतें । ऐसें सुख स्त्रियेपरौतें । नाहींचि म्हणौनि चित्तें । निश्चयो केला ॥ ३५ ॥ मग तयाचि स्त्रीभोगा । लागीं पाताळ स्वर्गा । धांवती दिग्विभागा - । परौतेही ॥ ३६ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आमिषकवळु थोरी आशा । न विचारितां गिळी मासा । तैसें कीजे विषयाशा । तयांसि गा ॥ ३७ ॥ वांछित तंव न पवती । मग कोरडियेचि आशेची संतती । वाढऊं वाढऊं होती । कोशकिडे ॥ ३८ ॥ आणि पसरिला अभिलाषु । अपूर्णु होय तोचि द्वेषु । एवं कामक्रोधांहूनि अधिकु । पुरुषार्थु नाहीं ॥ ३९ ॥ दिहा खोलणें रात्रीं जागोवा । ठाणांतरियां जैसा पांडवा । अहोरात्रींही विसांवा । भेटेचिना ॥ ३४० ॥ तैसें उंचौनि लोटिलें कामें । नेहटती क्रोधाचिये ढेमे । तरी रागद्वेषें प्रेमें । न माती केंही ॥ ४१ ॥ तेविंचि जीवींचिया हांवा । विषयवासनांचा मेळावा । केला परी तो भोगावा । अर्थें

तर जसे मासे धरण्याचे जाळे पाण्याने भरत नाही, अग्नीला लाकडे कधी पुरेशी होत नाहीत, अशा कधीहि तृप्त न होणाऱ्या वस्तूंमध्ये जो पहिल्या प्रतीचा हपापलेला आहे; ३२३. असा जो काम, अर्जुना, त्या कामाचा जीवाभावाने आश्रय करून, दंभ व मान यांचा समुदाय जमवितात. ३२४. अगोदरच हत्ती माजलेला व त्यात आणखी दारूची भर पडलेली (म्हणजे तो अधिकच उन्मत्त होतो), त्याप्रमाणे हा आसुरी प्रकृतीचा मनुष्य मूळचाच मदाच्या ताठ्याने भरलेला असून, त्यात आणखी म्हातारपण शरीरावर येऊ लागले म्हणजे तो अधिकच ताठून जातो; ३२५. आणि हट्टाला जागा तोच. त्याशिवाय मूर्खपणासारखा साहाय्य करणारा, (असे असल्यावर) मग त्याच्या निश्चयाची स्थिरता काय वर्णन करावी ! ३२६. ज्याच्या योगाने दुसऱ्याला पीडा होईल, परक्या जीवाचा नाश होईल, अशा कर्मात ते (असुर) जन्मभर पक्के वतनदार होऊन राहतात. ३२७. मग आपण केलेल्या गोष्टींचा मोठा गाजावाजा करतात सर्व जगाला तुच्छ मानतात व आपले हावरूपी जाळे दाही दिशांना पसरतात. ३२८. याप्रमाणे विकारांनी व्यापले जाऊन, ते असुर पापे वाढवितात. ज्याप्रमाणे देवाला धर्मार्थ सोडून दिलेली गाय गवत, धान्य वगैरे सरसकट तोडीत जाते. ३२९.

तसेच मरणानेहि न संपणाऱ्या अशा (विषयसुखोपभोगाच्या) अमर्याद चिंतेने ग्रासलेले, कामोपभोग हेच अंतिम साध्य आहे, असा (मनाचा) निश्चय केलेले ते असतात. ११.

याच एका सामुग्रीने त्यांची कर्मप्रवृत्ति असते आणि ते (असुर) जगण्याच्याहि पलीकडली (मरण्यानेहि न संपणारी) चिंता वाहतात. ३३०. जी चिंता पाताळापेक्षा खोल असून तिच्या उंचीच्या मानाने आकाश ठेंगणे आहे व तिच्या विस्ताराकडे पाहिले असता त्रिभुवन हे अणू एवढेहि नाही; ३३१. नवीनच संन्यास घेतलेल्या मनुष्यास, संन्यासदीक्षेबरोबर आलेल्या नियमांची जशी सारखी घोकणी करावी लागते, त्याप्रमाणे त्याच्या अंतःकरणात अमर्याद चालणारी विवंचना असते, अथवा पतिव्रता स्त्री, पति मेला तरी त्याचा त्याग करण्याचा विचारहि मनास शिवू न देता, त्याबरोबर सती जाते, तशी अखेरपर्यंत न सोडणारी चिंता त्याच्या ठिकाणी असते. ३३२. असार जे विषयादिक, त्याविषयी इच्छा मनात ठेऊन, ते निरंतर अमर्याद अशी चिंता वाढवितात. ३३३. स्त्रियांनी गाइलेले ऐकावे, स्त्रीचे रूप डोळ्यांनी पाहावे व सर्वेंद्रियांनी स्त्रीलाच आलिंगन द्यावे. ३३४. ज्या सुखावरून अमृत ओवाळून टाकावे, असे सुख स्त्रीशिवाय इतर ठिकाणी नाहीच, असा त्यांच्या चित्ताने निश्चय केलेला असतो. ३३५. मग त्याच स्त्रीभोगाकरिता पाताळ, स्वर्ग व (दाही) दिशांच्या विभागापलीकडेहि धांवतात. ३३६.

शेकडो आशापाशांनी बद्ध झालेले, कामक्रोध परायण होऊन, आपल्या कामाच्या उपभोगाकरिता अन्यायाने द्रव्यसंचय करण्याची ते इच्छा करतात. १२.

ज्याप्रमाणे मासा (कांही) विचार न करता मोठ्या आशेने आमिषाची उंडी गिळतो, त्याप्रमाणे, विषयांच्या ठिकाणी त्यांनी आपली आसक्ति ठेवल्यामुळे, त्यांची स्थिति होते. ३३७. इच्छीत तर त्यास प्राप्त होत नाही. मग कोरड्याच आशेपासून आशा वाढवीत वाढवीत कोशकिडे होतात. ३३८. आणि जी इच्छा वाढविलेली असेल, ती अपूर्ण होणे तोच द्वेष होय, याप्रमाणे कामक्रोधांपेक्षा (त्यांच्या मते) अधिक योग्यतेचा पुरुषार्थ नाही. ३३९. अर्जुना, दिवसा यजमानांपुढे चालणाऱ्या व रात्री पहारा करणाऱ्या शिपायास जसा रात्रंदिवस विसावा मिळतच नाही; ३४०. त्याचप्रमाणे कामाने उंचावरून लोटले असता, क्रोधाच्या खडकावर आपटतात, तरी विषयांवरील प्रेमाने (कोडगे बनून) त्यांची विषयासंबंधीची आवड व द्वेष ही कोठे मावत नाहीत, एवढी वाढतात. ३४१. त्याचप्रमाणे अंतःकरणात हाव असल्याने, विषयवासनांचा समुदाय गोळा केला खरा; पण त्या अनेक विषयभोगांच्या वासना

कीं ना ।। ४२ ।। म्हणोनि भोगावयाजोगा । पुरता अर्थु पैं गा । आणावया जगा । झोंबती सैरा ।। ४३ ।। एकातें साधूनि मारिती। एकाचि सर्वस्वें हरिती । एकालागीं उभारिती । अपाययंत्रें ।। ४४ ।। पाशिकें पोतीं वागुरा । सुणीं ससाणे चिकाटी खोंचरा । घेऊनि निघती डोंगरा । पारधी जैसे ।। ४५ ।। ते पोसावया पोट । मारूनि प्राणियांचे संघात । आणिती ऐसें निकृष्ट । तेंही करिती ।। ४६ ।। परप्राणघातें । मेळविती वित्तें । मिनलयां चित्तें । तोषणें कैसें ।। ४७ ।।

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।। १३ ।।

म्हणे आजि मियां । संपत्ति बुहतेकांचिया । आपुलां हातीं केलिया । धन्यु ना मी ।। ४८ ।। ऐसा श्लाघों जंव जाये । तंव मन आणीकही वाहे । सर्वेचि म्हणे पाहे । आणिकांचेंही आणूं ।। ४९ ।। हें जेतुलें असे जोडिलें । तयाचेनि भांडवलें । लाभा घेईन उरलें । चराचर हें ।। ३५० ।। ऐसेनि धना विश्वाचिया । मीचि होईन स्वामिया । मग दिठी पडे तया । उरो नेदी ।। ५१ ।।

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ।। १४ ।।

हे मारिले ते वर थोडे । आणीकही साधीन गाढे । मग नांदेन पवाडें । येकलाचि मी ।। ५२ ।। माझीं होतील कामारीं । तियेंवांचूनि येरें मारीं । किंबहुना चराचरीं । ईश्वरु तो मी ।। ५३ ।। मी भोगभूमीचा रावो । आजि सर्वसुखासी ठावो । म्हणोनि इंद्रुही वावो । मातें पाहुनि ।। ५४ ।। मी मनें वाचा देहें । करीं तें कैसें नोहे । कें मजवांचूनि आहे । आज्ञासिद्ध आन ।। ५५ ।। तंवचि बळिया काळु । जंव न दिसें मी अतुर्बळु । सुखाचा कीर निखळु । रासिवा मीचि ।। ५६ ।।

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।। १५ ।।

कुबेरु आथिला होये । परी तो नेणे माझी सोये । संपत्ती मजसम नव्हे । श्रीनाथाही ।। ५७ ।। माझिया कुळाचा उजाळू । कां जातिगोतांचा मेळू । पाहतां ब्रह्माही हळू । उणाचि दिसे ।। ५८ ।। म्हणोनि मिरविती नांवें । वायां ईश्वरादि आघवे । नाहीं मजसीं सरी पावे । ऐसें कोण्ही ।। ५९ ।। आतां लोपला अभिचारु । त्याचा करीन मी जीर्णोद्धारु । प्रतिष्ठीन परमारु । यागवरी ।। ३६० ।। मातें गाती वानिती । नटनाचें रिझविती । तयां देईन मागती । ते ते वस्तु ।। ६१ ।। माजिरां अन्नपानीं । प्रमदांचां आलिंगनीं ।

तृप्त करण्यास द्रव्य पाहिजे ना ! ३४२. म्हणून विषयभोगाची पूर्तता होण्यास पुरेल इतके द्रव्य आणावयाकरिता, मनाला येईल तसे जगाला लुटतात. ३४३. एकाला संधि साधून मारतात, एकाचे सर्वस्व हरण करतात व एकाकरिता अपायकारक युक्त्या योजतात. ३४४. फासे, पोती, जाळी, कुत्री, ससाणे, चिकाटे, भाले वगैरे घेऊन, जसे पारधी डोंगराकडे निघतात; ३४५. ते पारधी आपले पोट पोसण्याकरिता जसे प्राण्यांचे समुदाय मारून आणतात, तसे त्या प्रकारचे नीच कामहि ते (आसुरी प्रकृतीचे लोक) करतात. ३४६. दुसऱ्याच्या प्राणाचा घात करून द्रव्य मिळवितात व ते द्रव्य मिळाल्यावर चित्ताच्या ठिकाणी कसा संतोष मानतात ! ३४७.

आज मी हे मिळविले, (उद्या) मी हे मिळवीन, माझा हा मनोरथ आहे, माझे हे धन आहे, आणखीहि हे धन माझे होईल; १३.

तो म्हणतो, बहुतेकांचे द्रव्य आज मी माझ्या हाती आणले. (तेव्हां आता) मी धन्य नाही काय ? ३४८. असा जो जो आपली स्तुति करतो, तो तो मनात आणखीच लोकांना लुटण्याची हाव बाळगतो व लागलीच म्हणतो की, उद्या आणखी दुसऱ्याचेहि द्रव्य (लुटून) आणू. ३४९. हे जेवढे द्रव्य मिळविले आहे, त्याच्या भांडवलावर उरलेले स्थावर, जंगमात्मक जगत् मी फायद्यात प्राप्त करून घेईन. ३५०. अशारीतीने विश्वाच्या धनाला मी एकटाच मालक होईन. मग माझी दृष्टि ज्याच्यावर पडेल, त्याला मी शिल्लक ठेवणार नाही. ३५१.

हा (माझा) शत्रु मी मारला; दुसऱ्या शत्रूंना देखिल मी मारीन; मी ईश्वर आहे, मी भोगी (सुख भोगणारा) आहे, मी आज्ञासिद्ध, बलवान् व सुखी (आहे). १४.

आजपर्यंत (शत्रु) मारले, परंतु हे थोडे असून आणखीहि बलाढ्य (शत्रु) संधि साधून मारीन. मग मीच एकटा महत्त्वाने नांदेन. ३५२. जे माझे दास होतील, त्याशिवाय इतरांना मी मारीन, फार काय सांगावे ! चराचरात ईश्वर जो आहे, तो मी आहे. ३५३. मी भोगरूपी भूमीचा राजा (सर्व भोगांचा मालक) असल्याकारणाने आज सर्व सुखाला मी स्थान आहे म्हणून माझ्याशी तुलना करून पाहिली असता, इंद्र देखील तुच्छ आहे. ३५४. मी मनाने, वाचेने अगर देहाने करीन ते कसे होणार नाही ? ज्याची आज्ञा सिद्धवत् आहे, असा माझ्याशिवाय दुसरा कोठे आहे ? ३५५. बिनजोड जो मी, त्या मला (जोपर्यंत) पाहिले नाही, तोपर्यंत काळ हा बलवान आहे. सुखाची केवळ खरोखरच रास मीच आहे. ३५६.

मी धनवान आहे, मी कुलीन आहे, माझ्यासारखा दुसरा कोण आहे ? मी यज्ञ करीन, दान देईन, आनंद पावेन, इत्यादि प्रकारे अज्ञानाने मोहित झालेले, १५.

कुबेर संपन्न आहे, परंतु त्यास माझ्या ऐश्वर्याची योग्यता नाही. संपत्तीच्या बाबतीत लक्ष्मीपति भगवान् देखील माझी बरोबरी करणार नाही. ३५७. माझ्या कुळाची शुद्धता अथवा जातीचा व गोताचा समुदाय पाहता ब्रह्मदेव देखील हलका व कमीच दिसतो. ३५८. म्हणून ईश्वर वगैरे सर्व आपला मोठेपणा व्यर्थ मिरवितात. माझ्याशी बरोबरी पावेल, असा कोणी नाही. ३५९. आता जारण मारण वगैरे लोपले आहे, त्याचा मी जीर्णोद्धार करीन व यज्ञाच्या योगाने दुसऱ्याचा काटा काढावा (नाश करावा) अशी रीत प्रचारात आणीन. ३६०. मला जे गातील अथवा जे माझे वर्णन करतील, अथवा सोंगे आणण्याने व नाचण्याने जे माझी करमणूक करतील, ते जी जी वस्तु मागतील, ती ती वस्तु मी त्यांना देईन. ३६१. मादक पदार्थांच्या खाण्यापिण्याने व तरुण स्त्रियांच्या आलिंगनाने, मी त्रिभुवनात आनंदाची

मी होईन त्रिभुवनीं । आनंदाकारु ।। ६२ ।। काय बहु सांगों ऐसे । ते आसुरीप्रकृतीपिसें । तुरंबिती असोसें । गगनौळें तियें ।। ६३ ।।

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ।। १६ ।।

ज्वराचेनि आटोपें । रोगी भलतैसें जल्पे । चावळती संकल्पें । जाण ते तैसे ।। ६४ ।। अज्ञान आतले धुळी । म्हणौनि आशा वाहटुळी । भोवंडीजती अंतराळीं । मनोरथांचां ।। ६५ ।। अनियम आषाढ मेघ । कां समुद्रोर्मी अभंग । तैसे कामिती अनेग । अखंड काम ।। ६६ ।। मग पैं कामनाचि तया । जिवीं जाल्या वेलरिया । वोरपिलीं कांटिया । कमळें जैसीं ।। ६७ ।। कां पाषाणाचिया माथां । हांडी फुटली पार्था । जीवीं तैसे सर्वथा । कुटके जाले ।। ६८ ।। तेव्हां चढतिये रजनी । तमाची होय पुरवणी । तैसा मोहो अंतःकरणीं । वाढोंचि लागे ।। ६९ ।। आणि वाढे जंव जंव मोहो । तंव तंव विषयीं रोहो । विषय तेथ ठावो । पातकांसी ।। ३७० ।। पापें आपलेनि थांवें । जंव करिती मेळावे । तंव जितांचि आघवे । येती नरक ।। ७१ ।। म्हणौनि गा सुमती । जे कुमनोरथां पाळिती । ते असुर येती वस्ती । तया ठाया ।। ७२ ।। जेथ असिपत्र तरुवर । खदिरांगाराचे डोंगर । तातलां तेलीं सागर । उतताती ।। ७३ ।। जेथ यातनांची श्रेणी । हे नित्य नवी यमजाचणी । पडती तिये दारुणीं । नरकलोकीं ।। ७४ ।। ऐसे नरकाचिया सेले । भागीन जे जे जन्मले । तेही देखों भुलले । यजिती यागीं ।। ७५ ।। एऱ्हवीं यागादिक क्रिया । लाहणें तेंचि धनंजया । परी विफळती आचरोनियां । नाटकी जैसे ।। ७६ ।। वल्लभाचिया उजरिया । आपणया पति कुस्त्रिया । जोडोनि तोषिती जैसिया । अहेवपणें ।। ७७ ।।

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ।। १७ ।।

तैसें आपणयां आपण । मानिता महंतपण । फुगती असाधारण । गर्वें तेणें ।। ७८ ।। मग लवों नेणती कैसे । आटिवा लोहाचे खांब जैसे । कां उधवले आकाशे । शिळाराशी ।। ७९ ।। तैसे आपुलिये बरवे । आपणचि रिझतां जीवें । तृणाहीहूनि आघवें । मानिती नीच ।। ३८० ।। वरी धनाचिया मदिरा । माजूनि धनुर्धरा । कृत्याकृत्यविसरा । सवतें केलें ।। ८१ ।। जया आंगीं आयती ऐसी । तेथ यज्ञाची गोठी कायसी । तरी काय काय पिसीं । न करिती गा ।। ८२ ।। म्हणौनि कोणे एके वेळे । मौढ्यमद्याचेनि बळें । यागाचींही टवाळें ।

मूर्ति होईन. ३६२. फार काय सांगू ! आसुरी प्रकृतीने असे वेडे झालेले ते, अशा त्या आकाशाच्या फुलांचा अपरिमित वास घेतात. ३६३.

अनेक कल्पनांनी चित्त भ्रमण पावलेले, मोहाच्या जाळ्यामध्ये गुरफटलेले, विषयोपभोग घेण्यामध्ये गर्क झालेले (असे हे), अपवित्र अशा नरकामध्ये पतन पावतात. १६.

ज्वराने व्यापल्यावर रोगी जसा वाटेल तसे बडबडतो, त्याप्रमाणे ते मनोरथांची वाटेल तशी बडबड करीत असतात, असे समज. ३६४. अज्ञान रूपी धुळीत सांपडले म्हणून आशा रूपी वावटळीने मनोरथरूपी आकाशात (ते) फिरविले जातात. ३६५. आषाढ महिन्यातील मेघ जसे अमर्यादित येत असतात, अथवा समुद्रावर लाटा जशा एकसारख्या येत असतात, तसे ते आसुरी स्वभावाचे लोक सदोदित अनेक इच्छा करीत असतात. ३६६. मग त्या कामनाच अंतःकरणात वेलीच्या जाळ्या झाल्या; जशी काट्यावरून कमळें ओढावीत. (म्हणजे त्या कमळाच्या जशा चिंधड्या होतात.) ३६७. अथवा अर्जुना, दगडावर मातीची घागर फुटली असता जसे तुकडे तुकडे होतात, त्याप्रमाणे (त्यांच्या) अंतःकरणाचे अगदी तुकडे तुकडे झालेले असतात. ३६८. रात्र जसजशी वाढते तसतसा अंधकार वाढतो, त्या प्रमाणे अंतःकरणात मोह वाढू लागतो. ३६९. आणि जो जो मोह वाढतो, तो तो विषयांच्या ठिकाणी वाढ व्हावयास लागते व जेथे विषय असतात, तेथे पापांना आश्रय असतो. ३७०. पापे आपल्या बळाने जो जो दाटी करतात. तो तो जिवंतपणीच सर्व नरक येतात. (सर्व दुःखे येतात). ३७१. म्हणून हे शुद्धबुद्धीच्या अर्जुना, या वाईट वासना बाळगणारे जे असुर ते त्या नरकात राहावयास येतात. ३७२. ज्या नरकाच्या ठिकाणी तलवारीच्या पानांची झाडे आहेत, खैराच्या निखाऱ्याचे डोंगर आहेत व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उसळत आहेत. ३७३. ज्या ठिकाणी यातनांची पंगतची पंगत, ही यमाची जाचणी नित्यशः नवी नवीच होत असते, अशा त्या भयंकर नरकलोकात ते आसुरी स्वभावाचे लोक पडतात. ३७४. अशा शेलक्या नरकाचे भागीदार जे जे जन्मले आहेत, तेहि भ्रमिष्ट होऊन यज्ञ करतांना दिसतात. ३७५. एऱ्हवी यज्ञादिक कर्मांचे फळ जे आहे, तेच वास्तविक त्यांच्या आचरणाने प्राप्त व्हावयाचे; परंतु नाटकी लोकांप्रमाणे त्या कर्माच्या आचरणाचा नुसता देखावा करून, ते असुर त्या कर्माचरणास निष्फळ करतात. ३७६. वाईट चालीच्या बाया आपल्या प्रियकराचा आश्रय करून त्यामुळे आपणास सौभाग्यवती मानून जशा मनात संतुष्ट होतात. ३७७.

अहंमन्य, नम्रताहीन, धन, मान व गर्व यांनी युक्त असे हे दांभिकपणाने अविधिपूर्वक, केवळ नांवाचे यज्ञ करतात. १७.

त्याप्रमाणे आपल्या ठिकाणी आपण महंतपणा मानून, त्या गर्वाने अतिशय फुगतात. ३७८. मग लोखंडाचे ओतीव खांब जसे लवत नाहीत, त्याप्रमाणे नम्र होण्याचे त्यास ठाऊक नसते, अथवा आकाशात उंच गेलेल्या पर्वताप्रमाणे ते लीनता जाणत नाहीत. ३७९. त्याप्रमाणे आपल्या चांगुलपणाने आपणच आपल्या मनात संतुष्ट होऊन, गवतापेक्षा देखील इतर सर्व हलके मानतात. ३८०. शिवाय धनरूपी दारूने मस्त होऊन, अर्जुना, करण्यास योग्य काय व अयोग्य काय हे विसरून त्यांनी आपणास (जगा) वेगळे केले (म्हणजे आपण जगाहून कोणी मोठे आहोत असे ते समजू लागले). ३८१. ज्यांच्या जवळ अशी सामुग्री आहे, तेथे यज्ञाची गोष्ट कसली ? परंतु अरे, वेडे काय करीत नाहीत. ? ३८२. म्हणून कोण्या एखाद्या वेळेला मूर्खपणारूपी दारूच्या

आदरिती ।। ८३ ।। ना कुंड मंडप वेदी । ना उचित साधनसमृद्धी । आणि तयांसी तंव विधी । द्वंद्वचि सदा ।। ८४ ।। देवां ब्राह्मणांचेनि नांवें । आडवारेनहि नोहावें । ऐसें आथी तेथ यावें। लागे कवणा ।। ८५ ।। पैं वासरुवाचा भोकसा । गाईपुढें ठेवूनि जैसा । उगाणा घेती क्षीररसा । बुद्धिवंत ।। ८६ ।। तैसें यागाचेनि नांवें । जग वाऊनि हांवे । नागविती आघवें । अहेरावारीं ।। ८७ ।। ऐशा कांहीं आपुलिया । होमिती जे उजरिया । तेणें कामिती प्राणिया । सर्वनाशु ।। ८८ ।।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।। १८ ।।

मग पुढां भेरी निशाण । लाउनी ते दीक्षितपण । जगीं फोकारिती आपण । वावो वावो ।। ८९ ।। तेव्हां महत्त्वें तेणें अधमां । गर्वा चढे महिमा । जैसे लेवे दिधले तमा । काजळाचे ।। ३९० ।। तैसें मौढ्य घणावे । औद्धत्य उंचावे । अहंकारु दुणावे । अविवेकुही ।। ९१ ।। मग दुजयाची भाष । नुरवावया निशेष । बळीयेपणा अधिक । होय बळ ।। ९२ ।। ऐसा अहंकार बळा । जालिया एकवळा । दर्पसागरु वेळा । सांडूनि उते ।। ९३ ।। मग वोसंडिलेनि दर्पें । कामाही पित्त कुरुपे । तया धगीं सैंघ पळिपे । क्रोधाग्नि तो ।। ९४ ।। तेथ उन्हाळा आगी खरमरा । तेलातुपाचिया कोठारा । लागला आणि वारा । सुटला जैसा ।। ९५ ।। तैसा अहंकारु बळा आला । दर्पु कामक्रोधीं गुढला । या दोहींचा मेळु जाला । जयांचां ठायीं ।। ९६ ।। ते आपुलियासवेशा । मग कोणी कोणी हिंसा । या प्राणियांतें वीरेशा । न साधिती गा ।। ९७ ।। पहिलें तंव धनुर्धरा । आपुलिया मांसरुधिरा । वेंचु करिती अभिचारा -। लागोनियां ।। ९८ ।। तेथ जाळिती जियें देहें । यांमाजीं जो मी आहे । तया आत्मया मज घाये । वाजती ते ।। ९९ ।। आणि अभिचारकीं तिहीं । उपद्रविजे जेतुलें कांहीं । तेथ चैतन्य मी पाहीं । शीणु पावे ।। ४०० ।। आणि अभिचारावेगळें । विपायें जें अवगळे । तया टाकिती इटाळें । पैशुन्याचीं ।। १ ।। सती आणि सत्पुरुख । दानशीळ याज्ञिक । तपस्वी अलौकिक । संन्यासी जे ।। २ ।। कां भक्त हन महात्मे । इयें माझीं निजाचीं धामें । निर्वाळलीं होमधर्में । श्रौतादिकीं ।। ३ ।। तयां द्वेषाचेनि काळकूटें । बासटोनि तिखटें । कुबोलांचीं सदटें । सूति कांडें ।। ४ ।।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।। १९ ।।

बळाने यज्ञांची नक्कल करतात. ३८३. कुंड, मंडप, वेदी वगैरे कांही एक नसते. योग्य साधनांचा पुरवठा नसतो, विधीचे व त्यांचे नेहमी वाकडेच असते. ३८४. देवाब्राह्मणांच्या नांवाने पुढे आलेला वारा देखील त्यास चुकून खपत नाही असे जेथे आहे, तेथे मग कोणास यावे असे वाटेल ? ३८५. ज्याप्रमाणे हिकमती लोक वासरू मेलेल्या दुभत्या गाईच्या पुढे मेलेल्या वासराचा भोत ठेऊन तिच्या कासेत असेल नसेल तेवढ्या दुधाचा झाडा घेतात; ३८६. त्याप्रमाणे आपल्या हावेला सर्व जग अर्पण करून, यज्ञाच्या निमित्ताने आहेराच्या रूपाने सर्व जगाला लुटतात. ३८७. आपल्या उत्कर्षासाठी असे जे कांही होमहवन करतात, त्याच्या योगाने सर्व प्राण्यांचा नाश इच्छितात. ३८८.

अहंकार, बल, गर्व, काम आणि क्रोध यांचा आश्रय केलेले, मत्सरयुक्त, होत्साते आपल्या व इतरांच्या देहामध्ये (असणारा जो मी, त्या) माझा द्वेष करतात. १८.

मग पुढे नौबत, डंका वगैरे लावून, ते (असुर) आपणच आपले दीक्षितपण जगात उगीच व्यर्थ प्रसिद्ध करतात. ३८९. तेव्हां त्या दीक्षितपणाच्या महत्त्वाने त्या नीच आसुरी मनुष्याचा गर्व अधिक वाढतो. ज्याप्रमाणे अगोदरच काळेकुट्ट असलेल्या अंधारास जसे आणखी काजळाचे लेप द्यावेत. ३९०. त्याप्रमाणे मूर्खपणा दृढ होतो, उद्धटपणा वाढतो व अहंकार आणि अविचारहि दुप्पट होतात. ३९१. मग आपल्याशिवाय इतर कोणाचे नांव देखिल मुळीच निघू नये, एवढ्याकरिता त्यांच्या सामर्थ्यास जास्तच जोर येतो. ३९२. याप्रमाणे अहंकाराचा व बळाचा मिलाफ झाल्यावर, उन्मत्तपणाचा समुद्र आपला किनारा टाकून बाहेर वाढतो. ३९३. मग उन्मत्तपणा अमर्याद वाढल्यावर कामाचे पित्त खवळते; मग त्या उष्णतेने तो क्रोधाग्नि एकदम पेटतो. ३९४. तेव्हां रखरखीत उन्हाळ्यात तेला-तुपाच्या कोठाराला जसा अग्नि लागावा आणि त्यात वारा सुटावा; ३९५. त्याप्रमाणे बळाचे साह्य मिळालेला अहंकार व कामक्रोधांनी व्यापलेला उन्मत्तपणा या दोघांचा मिलाफ ज्याच्या ठिकाणी झालेला आहे, ३९६. हे वीरश्रेष्ठा (अर्जुना), ते आपल्या स्वेच्छेनुरूप मग कोणकोणत्या हिंसेने या प्राण्यांना मारीत नाहीत ! ३९७. अर्जुना, प्रथम तर ते आपले मांस व रक्त जारणमारणाकरिता खर्च करतात. ३९८. त्या कामी जे देह जाळतात, त्या देहामध्ये जो मी आत्मरूपाने आहे, त्या मला (आत्म्याला) ते तडाखे बसतात. ३९९. आणि ते जारणमारण करणारे जितक्या वस्तूंना पीडा देतात, त्या तितक्या ठिकाणी असलेला चैतन्यरूप आत्मा जो मी, त्या मला दुःख प्राप्त होते, (असे समज.) ४००. आणि जारणमारणाच्या तडाख्यातून जे क्वचित उरून राहिले असतील, त्यांच्यावर दोषदृष्टिरूपी धोंड्यांचा मारा करतात. ४०१. पतिव्रता, सत्पुरुष, दानशील पुरुष, याज्ञिक, लोकोत्तर तपस्वी व संन्यासी; ४०२. अथवा भक्त आणि महात्मे वगैरे ही माझी स्वतःची घरे श्रौतादिक यज्ञक्रियांनी शुद्ध झालेली असतात. ४०३. त्यांना वाईट शब्दांचे बळकट व तीक्ष्ण बाण द्वेषरूपी विष चोपडून मारतात. ४०४.

मी (माझा अथवा माझ्या भक्त वगैरेंचा) द्वेष करणाऱ्या त्या दुष्ट पापी नराधमांना सृष्टितील अमंगल अशा आसुरी जन्मामध्ये कायमचा ढकलतो. १९.

ऐसे आघवांची परी । प्रवर्तले माझां वैरीं । तरी तयां पापियां जें मी करीं । तें आइक पां ॥ ५ ॥ तरी मनुष्यदेहाचा तागा । घेऊनि रुसती जे जगा । ते पदवी हिरोनि पैं गा । ऐसें ठेवीं ॥ ६ ॥ जे क्लेशगांवींचा उकरडा । भवपुरींचा पानवडा । ते तमोयोनि तयां मूढां । वृत्तीचि दें ॥ ७ ॥ मग आहाराचेनि नांवें । तृणही जेथ नुगवे । ते व्याघ्र वृश्चिक आडवे । तैसिये करीं ॥ ८ ॥ तेथ क्षुधादुःखें बहुतें । तोडूनि खाती आपणयातें । मरमरों मागुतें । होतचि असती ॥ ९ ॥ कां आपला गरळजाळीं । जळतया आंगाची पेंदळी । ते सर्पचि करीं बिळीं । निरुंधला ॥ ४१० ॥ परी घेतला श्वासु घापे । येतुलेनही मापें । विसांवा तयां नाटोपे । दुर्जनांसी ॥ ११ ॥ ऐसेनि कल्पांचिया कोडी । गणितांही संख्या थोडी । तेतुला वेळु न काढीं । क्लेशौनि तयां ॥ १२ ॥ तरी तयांसी जेथ जाणें । तेथिंचें हें पहिलें पेणें । तें पावोनि येरें दारुणें । न होती दुःखें ॥ १३ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

हा ठायवरी । संपत्ति ते आसुरी । अधोगती अवधारीं । जोडिली तिहीं ॥ १४ ॥ पाठीं व्याघ्रादि तामसा । योनी तो अळुमाळु ऐसा । देहाधाराचा उसासा । आथी जोही ॥ १५ ॥ तोही मी वोल्हावा हिरें । मग तमचि होती एकसरें । जेथ गेले आंधारें । काळवंडैजे ॥ १६ ॥ जयाची पापा चिळसी । नरक घेती विवसी । शीण जाय मूर्च्छी । शिणें जेणें ॥ १७ ॥ मळु जेणें मैळे । तापु जेणें पोळे । जयाचेनि नांवें सळे । महाभय ॥ १८ ॥ पापा जयाचा कंटाळा । उपजे अमंगळ अमंगळा । विटाळुहि विटाळा । बिहे जया ॥ १९ ॥ ऐसें विश्वाचेया वोखटेया । अधम जे धनंजया । तें ते होती भोगूनियां । तामसा योनि ॥ ४२० ॥ अहा सांगतां वाचा रडे । आठवितां मन खिरडे । कटारें मूर्खीं केवढे । जोडिले निरय ॥ २१ ॥ कायिसया ते असुर । संपत्ति पोषिती वाउर । जिया दिधलें घोर । पतन ऐसें ॥ २२ ॥ म्हणौनि तुवां धनुर्धरा । नोहावें गा तिया मोहरा । जेउता वासु आसुरा । संपत्तिवंता ॥ २३ ॥ आणि दंभादि दोष साही । हे संपूर्ण जयांचां ठायीं । ते त्यजावे हें काई । म्हणों कीर ॥ २४ ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

याप्रमाणे सर्व प्रकारांनी जे माझ्याशी शत्रुत्व करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत, तर त्या पापी लोकांना जे मी करतो, ते तूं ऐक. ४०५. तरी मनुष्यदेहाचा आश्रय घेऊन जे जगाचा नाश करतात, त्यांची ती मनुष्यपणाची पदवी हिसकावून घेऊन, त्यास मी असे ठेवितो; ४०६. की क्लेशरूपी गांवाचा जो उकिरडा आहे, संसाररूपी शहराचा जो पाणवठा आहे, ती तमोयोनी, त्या मूर्खांना (मी) वतनदारी सारखी देतो. ४०७. मग खाण्याकरिता जेथे गवतहि उगवत नाही, तसल्या अरण्यात मी त्यांना वाघ, विंचू वगैरे करतो. ४०८. त्या अरण्यात भुकेच्या तीव्र वेदनांनी ते आपल्याला तोडून खात असतांना मरमरून पुन्हा (तेथे) उत्पन्न होतच असतात. ४०९. अथवा आपल्या विषाच्या आगीने ज्यांच्या अंगाची त्वचा जळत असते, ते बिळात अडकून राहिलेले सर्पच मी त्यांना करतो. ४१०. परंतु आत घेतलेला श्वास बाहेर सोडण्यास जितका वेळ लागतो, तितक्याहि प्रमाणात त्या दुर्जनास विसावा मिळत नाही. ४११. अशा स्थितीत कोट्यावधि कल्पांची संख्या मोजली तरी थोडीच; त्या वेळेपर्यंत त्यांना मी दुःखातून काढीत नांही. ४१२. तर त्यांना (असुरांना) जेथे जावयाचे आहे, तेथचा हा पहिला मुक्काम आहे; तेव्हां त्यांना ज्या ठिकाणी जावयाचे आहे, त्या ठिकाणचा विचार केला असता, इतर (वर सांगितलेली) दुःखे त्याच्यापुढे कांहीच भयंकर नाहीत. ४१३.

हे कौंतेया, जन्मोजन्मी आसुरी जन्म पावणाऱ्या त्या मूढांना माझी प्राप्ती न होताच ते याहून अधम (लोह, लोष्ट, पाषाण वगैरे) गतीला जातात. २०.

त्या आसुरी संपत्तीच्या योगाने अशा प्रकारची अधोगति त्यांनी मिळविलेली असते; ऐक. ४१४. नंतर व्याघ्रादि तामसी योनीत देहाच्या आधाराचा असा जो थोडासा विसावा असतो, ४१५. तोहि ओलावा मी हिसकावून घेतो. मग ते (आसुरी संपत्तीचे लोक) अशा केवळ तमाच्या मूर्ति बनतात की, जेथे अंधार गेला असता काळवंडला जातो, ४१६. पाप ज्याची चिळस घेते व नरक ज्याचे भय घेतात व ज्या श्रमाने शीण मूर्च्छा पावतो, ४१७. घाण ज्याच्या योगाने मळते, ताप ज्याच्या योगाने पोळतो व ज्याचे नांव घेतले असता महाभय (मृत्यु) भय पावते; ४१८. पापांना ज्याचा कंटाळा असतो, अशुभाला ज्यापासून अशुभ उत्पन्न होते व विटाळ सुद्धा ज्या विटाळाला भितो. ४१९. अर्जुना, याप्रमाणे विश्वाच्या वाईटातील जे निकृष्ट ते (निकृष्ट ठिकाण) ते आसुरी लोक (व्याघ्रादि) तामसयोनी भोगल्यावर होतात. ४२०. अरेरे ! त्या असुरांची कथा सांगतांना वाचा रडकुंडीला येते, त्यांच्या कथेची आठवण झाली की मन मागे हटते. हाय हाय ! त्या मूर्खांनी केवढा नरक प्राप्त करून घेतला आहे बरे ! ४२१. ज्या आसुरी संपत्तीने असली भयंकर अधोगति दिली, ती वाईट आसुरी संपत्ति ते असुर कशाकरिता वाढवितात बरे ! ४२२. म्हणून अर्जुना, ज्या ठिकाणी आसुरी संपत्तिवाल्यांचे राहणे असेल, त्या बाजूला तूं जाऊं नकोस. ४२३. आणि दंभादिकरून सहा दोष सर्वच्या सर्व ज्यांच्या ठिकाणी असतील, त्यांचा त्याग करावा हे खरोखर सांगितले पाहिजे काय ? ४२४.

काम, क्रोध त्याचप्रमाणे लोभ असे तीन प्रकारचे नरकाचे हे द्वार आहे व आत्म्याचा नाश करणारे ते आहेत, म्हणून या तिहींचा त्याग करावा. २१.

परी काम क्रोध लोभ। या तिहींचेचि थोंब। थांवे तेथें अशुभ। पिकलें जाण॥ २५ ॥ सर्व दुःखीं आपुलिया। दर्शना धनंजया। पाढाऊ हे भलतया। दिधले आहाती॥ २६ ॥ कां पापियां नरकभोगीं। सुवावयालागीं जगीं। पातकांची दाटुगी। सभाचि हे॥ २७ ॥ ते रौरव गा तंवचिवरी। आइकिजती पटांतरीं। जंव हे तिन्ही अंतरीं। उठती ना॥ २८ ॥ अपाय इहीं आसलग। यातना इहीं सवंग। हाणी हाणी नोहे हे तिघ। हेचि हाणी॥ २९ ॥ काय बहु बोलों सुभटा। सांगितलिया निकृष्टा। नरकाचा दारवंटा। त्रिशंकु हा॥ ४३० ॥ या कामक्रोध लोभां-। माजीं जीवें जो होय उभा। तो निरयपुरीची सभा। सन्मानु पावे॥ ३१ ॥ म्हणौनि पुढतपुढतीं किरीटी। हे कामादिदोषत्रिपुटी। त्यजावीचि गा वोखटी। आघवां विषीं॥ ३२ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम्॥ २२॥

धर्मादिकां चौंहीआंतु। पुरुषार्थाची तैंचि मातु। करावी जैं संघातु। सांडील हा॥ ३३ ॥ हे तिन्ही जीवीं जंव जागती। तंववरी निकियाची प्राप्ती। हे माझे कान नाइकती। देवोही म्हणे॥ ३४ ॥ जया आपणपें पढिये। आत्मनाशा जो बिहे। तेणें न धरावी हे सोये। सावधा होइजे॥ ३५ ॥ पोटीं बांधोनि पाषाण। समुद्रीं बाहीं आंगवण। कां जियावया जेवण। काळकूटाचें॥ ३६ ॥ इहीं कामक्रोधलोभेंसीं। कार्यसिद्धि जाण तैसी। म्हणोनि ठावोचि पुसीं। ययांचा गा॥ ३७ ॥ जैं कहीं अवचटें। हे तिकडी सांखळ तुटे। तैं सुखें आपुलिये वाटे। चालों लाभे॥ ३८ ॥ त्रिदोषीं सांडिलें शरीर। त्रिकुटीं फिटलिया नगर। त्रिदाह निमालिया अंतर। जैसें होय॥ ३९ ॥ तैसा कामादिकीं तिघीं। सांडिला सुख पावोनि जगीं। संगु लाहे मोक्षमार्गीं। सज्जनांचा॥ ४४० ॥ मग सत्संगें प्रबळें। सच्छास्त्राचेनि बळें। जन्ममृत्यूचीं निमाळें। निस्तरें रानें॥ ४१ ॥ ते वेळीं आत्मानंदें आघवें। जें सदा वसतें बरवें। तें तैसेंचि पाटण पावे। गुरुकृपेचें॥ ४२ ॥ तेथ प्रियाची परमसीमा। तो भेटे माउली आत्मा। तये खेंवीं आटे डिंडिमा। सांसारिक हे॥ ४३ ॥ ऐसा जो कामक्रोधलोभां। झाडी करूनि ठाके उभा। तो येवढिया लाभा। गोसावी होय॥ ४४ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥ २३॥

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचे बंड जेथे माजले आहे; तेथे पाप उत्पन्न झाले आहे असे समज. ४२५. अर्जुना, वाटेल त्यास आपली भेट होण्यास सुलभ जावे म्हणून सर्व दुःखांनी आपला मार्ग अचूक दाखविण्याकरीता, त्या कामक्रोधादिकास वाटाडे म्हणून नेमून दिले आहे. ४२६. अथवा पाप्याला नरकभोगात घालण्याकरिता जगामध्ये ही पातकांची पराक्रमी सभाच आहे. ४२७. जोपर्यंत हे तीनविकार अंतः-करणात उठले नाहीत; तोपर्यंत रौरवादि भयंकर नरक आहेत, असे (परोक्षरीतीने) पुराणादिकातून ऐकले जाते. ४२८. यांच्या योगाने अपाय सोपे आहेत यांच्या योगाने यातना स्वस्त झाल्या आहेत, हानि ही हानि नाही; तर हे तिघेच (मूर्तिमंत) हानि आहेत. ४२९. फार काय सांगू ! अर्जुना, हे तिघे म्हणजे वर सांगितलेल्या निकृष्ट नरकाचा तीन खिळे मारलेला उंबराच आहे. ४३०. या कामक्रोध-लोभामध्ये जो जीवाभावाने उभा असतो (म्हणजे जो या तिघांचा आश्रय करतो), तो नरकरूपी नगराच्या सभेमध्ये सन्मान पावतो. ४३१. म्हणून अर्जुना, या कामादि दोषांची, सर्व बाबतीत निंद्य असलेली त्रिपुटी टाकावी, असे मी तुला वारंवार बजावून सांगतो. ४३२.

हे कौंतेया, नरकाची द्वारे असलेल्या या तिन्हींपासून जो मुक्त होतो, तो मनुष्य आत्म-कल्याणाचे साधन करतो व त्यायोगाने तो श्रेष्ठ गति पावतो. २२.

कोणीहि जेव्हां या कामक्रोधलोभ यांच्या समुदायाची संगती सोडील, तेव्हांच त्याने धर्मादि चार पुरुषार्थांपैकी एखाद्या पुरुषार्थाची गोष्ट करावी. ४३३. हे तिन्ही जोपर्यंत अंतःकरणात जागृत आहेत तोपर्यंत कल्याणाची प्राप्ती होईल, हे माझे कान ऐकत नाहीत, असे देव देखील म्हणाले. (असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.) ४३४. ज्याचे आपल्या स्वतःवर प्रेम असेल व जो आत्मनाशाला भीत असेल, त्याने या वाटेस (काम, क्रोध व लोभ यांच्या मार्गास) जाऊ नये; सावध व्हावे. ४३५. पोटाशी दगड बांधून बाहूंच्या जोरावर जसे समुद्रात पोहणे अथवा जगण्याकरिता जसे काळकूट विषाचे भोजन करणे; ४३६. या कामक्रोधलोभांनी कार्यसिद्धी तशी आहे असे समज, म्हणून अर्जुना, यांचा मागमूस नाहीसा कर. ४३७. जेव्हां कधी अकस्मात् ही तीन कड्यांची साखळी तुटेल; तेव्हां आपल्या वाटेने (आत्मानुभवाच्या वाटेने) सुखाने चालण्याला मिळेल. ४३८. त्रिदोषांनी (कफ, वात, पित्त यांचा अतिरेक यांनी) शरीरास टाकल्यावर जसे शरीरास आरोग्य येते, किंवा त्रिपुटीचा (चोरी, चहाडी, शिंदळकी यांचा) नाश झाल्यावर नगरात जशी सुखाने नांदणूक होते; अथवा त्रिताप (आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक) नाहीसे झाल्यावर अंतःकरण जसे आनंदित होते. ४३९. त्याप्रमाणे कामादिक तिघांनी जो (पुरुष) टाकलेला आहे, तो जगामध्ये सुख पावून त्यास मोक्षमार्गात सज्जनांचा संग मिळतो. ४४०. मग प्रबळ साधुसंगतीच्या योगाने, सच्छास्त्राच्या साहाय्याने जन्ममृत्युरूपी माळरानातून पार पडतो. ४४१. त्या वेळी ज्या गांवामध्ये संपूर्ण आत्मानंद नेहमी राहत असतो, असेच ते गुरु-कृपारूपी सुंदर नगर त्यास प्राप्त होते. ४४२. मग तेथे (गुरुकृपेच्या गांवात) आवडणाऱ्या वस्तूतील शेवटली हद्द (सर्वात अत्यंत आवडता) जो माउली आत्मा तो भेटतो. त्या क्षणीच ही संसाररूपी (जन्ममृत्युरूपी) गडबड नाहीशी होते ४४३. याप्रमाणे जो कामक्रोधलोभास पार नाहीसे करून अगदी मोकळा होतो, तो एवढ्या लाभाचा मालक होतो. ४४४.

जो शास्त्रमार्गाचा त्याग करून कामाची कास धरून वागतो, त्याला सिद्धि (सुटकेचा मार्ग) प्राप्त होत नाही, अथवा (ऐहिक) सुख मिळत (नाही), अथवा श्रेष्ठ गतीहि (स्वर्ग अथवा मोक्ष) मिळत नाही. २३.

ना हें नावडोनि कांहीं । कामादिकांचांचि ठायीं । दाटिली जेणें डोई । आत्मचोरें ॥ ४५ ॥ जो जगीं समान सकृपु । हिताहित दाविता दीपु । तो अमान्यु केला बापु । वेदु जेणें ॥ ४६ ॥ न धरीचि विधीची भीड । न करीचि आपली चाड । वाढवीत गेला कोड । इंद्रियांचें ॥ ४७ ॥ कामक्रोधलोभांची कास । न सोडीच पाळिली भाष । स्वैराचाराचें असोस । वळघला रान ॥ ४८ ॥ तो सुटकेचिया वाहणीं । मग पिवोंन लाहे पाणी । स्वप्नींही ते काहाणी । दूरीचि तया ॥ ४९ ॥ आणि परत्र तंव जाये । हें कीर तया आहे । परी ऐहिकही न लाहे । भोग भोगूं ॥ ४५० ॥ तरी माशालागीं भुलला । ब्राह्मण पाणबुडां रिघाला । कीं तेथही पावला । नास्तिकवादु ॥ ५१ ॥ तैसें विषयांचेनि कोडें । जेणें परत्रा केलें उबडें । तंव तोचि आणिकीकडे । मरणें नेला ॥ ५२ ॥ एवं परत्र ना स्वर्गु । ना ऐहिकही विषयभोगु । तेथ केउता प्रसंगु । मोक्षाचा तो ॥ ५३ ॥ म्हणौनि कामाचेनि बळें । जो विषय सेऊं पाहे सळें । तया विषयो ना स्वर्गु मिळे । ना उद्धरे तो ॥ ५४ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

याकारणें पैं बापा । जया आथी आपली कृपा । तेणें वेदांचिया निरोपा । आन न कीजे ॥ ५५ ॥ पतीचिया मता । अनुसरोनि पतिव्रता । अनायासें आत्महिता । भेटेचि ते ॥ ५६ ॥ नातरी श्रीगुरुवचना । दिठी देतु जतना । शिष्य आत्मभुवना- । माजीं पैसे ॥ ५७ ॥ हें असो आपुला ठेवा । हाता आथी जरी यावा । तरी आदरें जेवीं दिवा । पुढां कीजे ॥ ५८ ॥ तैसा अशेषांही पुरुषार्थां । जो गोसावी हो म्हणे पार्था । तेणें श्रुतिस्मृति माथां । बैसणें घापे ॥ ५९ ॥ शास्त्र म्हणेल सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें । जें घेववी तें न म्हणावें । विषही विरुद्ध ॥ ४६० ॥ ऐसिया वेदैकनिष्ठा । जालिया जरी सुभटा । तरी कें आहे अनिष्टा । भेटणें गा ॥ ६१ ॥ पैं अहितापासूनि काढिती । हित देऊनि वाढविती । नाहीं श्रुतीपरौती । माउली जगा ॥ ६२ ॥ म्हणौनि ब्रह्मेंसीं मेळवी । तंव हे कोणें न संडावी । अगा तुवांही ऐसीचि भजावी । विशेषेंसी ॥ ६३ ॥ जे आजि अर्जुना तूं येथें । करावया सत्य शास्त्रें सार्थें । जन्मलासि बळार्थें । धर्माचेनि ॥ ६४ ॥ आणि धर्मानुज हें ऐसें । बोधेंचि आलें आपैसें । म्हणौनि

अथवा हे कांही एक न आवडून कामादिकांच्याच ठिकाणी ज्या आत्मघातक्याने आपले डोके खुपसले आहे, ४४५. जो जगात सर्वांवर सारखी कृपा करणारा व हिताहित दाखविणारा दिवा, असा जो वेदरूपी बाप, त्यास जो जुमानित नाही; ४४६. जो वेदादिकांच्या आज्ञेची भीड धरीतच `नाही व ज्याला आत्महिताची चाडच नाही व जो इंद्रियांचेच लाड वाढवीत गेला; ४४७. कामक्रोधलोभांची कास सोडणारच नाही, म्हणून त्यांना दिलेले वचन जो पाळतो व स्वेच्छाचारांच्या अफाट रानाचा ज्याने आश्रय केला आहे, ४४८. तो (जन्ममरणाच्या) सुटकेच्या ओघातील पाणी पिऊ शकत नाही; एवढेच काय, पण त्याला ती सुटकेची गोष्ट स्वप्नात देखील दूर असते; ४४९. आणि परलोकास तर तो मुकतोच हे ठाम ठरल्यासारखेच आहे, परंतु ऐहिक भोग देखिल त्यास भोगावयास सांपडत नाहीत. ४५०. तरी माशांच्या लोभाने ब्राह्मण कोळ्यांच्या जातीत शिरला तो त्या कोळ्यांच्या जातीतहि त्याला 'असला नास्तिक आम्हाला नको' म्हणून घेईनात. (याप्रमाणे तो आपल्या जातीस व परक्या (कोळ्यांच्या) जातीसहि मुकला). ४५१. त्याप्रमाणे विषयांच्या गोडीने ज्याने परलोक पालथा केला (घालविला), तो इतक्यातच मरणाने त्यास दुसरीकडे नेले. ४५२. याप्रमाणे परलोक नाही, स्वर्ग नाही व ऐहिक विषयांचा भोगहि नाही. तेथे मोक्षाचा प्रसंग तो कुठला ? ४५३. म्हणून कामाच्या बळाने जो आग्रहाने विषय सेवू पाहतो, त्याला विषय (सुख) मिळत नाही अथवा स्वर्ग मिळत नाही, किंवा तो उद्धरतहि नाही. ४५४.

म्हणून कार्य कोणते व अकार्य कोणते याची व्यवस्था जाणण्याला शास्त्र (वेद) हेच तुला प्रमाण आहे. शास्त्रात सांगितलेले कर्म जाणून ते करणे, हे या लोकी तुला योग्य आहे. २४.

बाबा अर्जुना, याकरता ज्याला आपली स्वतःची कीव असेल, त्याने वेदाच्या आज्ञेबाहेर वागता कामा नये. ४५५. पतीच्या मताप्रमाणे वागून पतिव्रता स्त्री सहजच स्वतःच्या आत्मकल्याणाला प्राप्त होते; ४५६. अथवा श्रीगुरुवचनाच्या पालनाकडे दृष्टि देणारा शिष्य आत्मानुभवात प्रवेश करतो. ४५७. हे राहू दे. आपण (अंधारात) ठेवलेली वस्तु आपल्या हाताला यावी असे जर वाटत असेल, तर ज्या प्रमाणे अगत्याने दिवा पुढे करावा. ४५८. त्याप्रमाणे अर्जुना, संपूर्णहि पुरुषार्थाचा (धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांचा) जो मालक होईन म्हणतो, त्याने श्रुति व स्मृति यांस बसण्यास आपले मस्तक पुढे करावे (श्रुति व स्मृति यांच्या आज्ञा शिरसावंद्य मानाव्या). ४५९. शास्त्र जे टाकावे म्हणून म्हणेल, ते जर राज्य असले, तरी ते गवताच्या काडीप्रमाणे समजावे व शास्त्र जे घ्यावे म्हणून सांगेल, ते जरी विष असले तरी ते प्रतिकूल समजू नये. ४६०. अर्जुना, याप्रमाणे केवळ वेदाच्या ठिकाणी जर एकनिष्ठ झाले, तर अकल्याणाची गाठ कोठून पडणार ? ४६१. अकल्याणापासून काढणारी व हित देऊन वाढविणारी अशी श्रुतीशिवाय दुसरी कोणी माउली जगात नाही. ४६२. अशी ही श्रुति हित करणारी माउली आहे. ती जीवाचे ब्रह्माशी ऐक्य करते. त्या अर्थी हिची कोणी हेळसांड करू नये. अरे, तूं देखील तिला एकनिष्ठपणाने भज. ४६३. कारण की, अर्जुना, सांप्रत तूं धर्माचरणाच्या आधारावर शास्त्रांना सार्थकता आणण्याकरिता खरोखर जन्माला आला आहेस. ४६४. आणि धर्मानुज (धर्माचा धाकटा भाऊ) हे जे नांव तुला सहज प्राप्त झाले आहे, त्यावरून हाच बोध होतो. म्हणून तूं

अनारिसें । करूं नये ॥ ६५ ॥ कार्याकार्यविवेकीं । शास्त्रेंचि करावीं पारखीं । अकृत्य कुडें तें लोकीं । वाळावें गा ॥ ६६ ॥ मग कृत्यपणें खरें निगे । तें तुवां आपुलेनि आंगें । आचरौनि आदरें चांगें । सारावें गा ॥ ६७ ॥ जे विश्वप्रामाण्याची मुदी । आजि तुझां हातीं असे सुबुद्धी । लोकसंग्रहासि त्रिशुद्धी । योग्यु होसी ॥ ६८ ॥ एवं आसुरवर्गु आघवा । सांगोनि तेथिंचा निगावा । तोहि देवें पांडवा । निरूपिला ॥ ६९ ॥ इयावरी तो पंडूचा । कुमरु सद्भावो जीवींचा । पुसेल तो चैतन्याचां । कानीं ऐका ॥ ४७० ॥ संजयें व्यासाचिया निरोपा । तो वेळु फेडिला तया नृपा । तैसा मीहि निवृत्तिकृपा । सांगेन तुम्हां ॥ ७१ ॥ तुम्ही संत माझिया कडा । दिठीचा कराल बहुडा । तरी तुम्हां माने येवढा । होईन मी ॥ ७२ ॥ म्हणौनि निज अवधान । मज वोळगे पसायदान । दीजो जी समर्थ होईन । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ४७३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
दैवासुरसंपद्विभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(श्लोक २४, ओव्या ४७३)

॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

धर्माविरुद्ध वागू नकोस. ४६५. करण्याला योग्य काय व करण्याला अयोग्य काय, याचा विचार करण्याच्या कामी शास्त्रांनाच परीक्षा करणारे ठरवावे व अर्जुना, या जगात जे करण्यास योग्य नसेल ते वाईट आहे म्हणून टाकावे. ४६६. मग करण्यास योग्य म्हणून जे खरे निघेल, ते तूं स्वतः अतिशय आदराने आचारण करून पुरे करावेस. ४६७. कारण की, हे सात्त्विक बुद्धीच्या अर्जुना, आज तुझ्या हातात विश्व प्रामाण्याचा शिक्का असल्यामुळे (तूं ज्या आचरणावर प्रामाण्याचा शिक्का मारशील, त्या आचरणास लोक प्रमाण मानीत असल्यामुळे) तूं लोक-संग्रहाला खरोखर योग्य आहेस. ४६८. याप्रमाणे आसुरी दोष समुदायांची लक्षणे सांगून, आसुरी दोषांपासून सुटण्याचा प्रकारहि देवाने अर्जुनाला सांगितला. ४६९. यानंतर तो पंडूचा मुलगा (अर्जुन) आपल्या अंतःकरणातील योग्य विचार देवाला विचारील. तो विचार तुम्ही चैतन्याच्या (चित्ताच्या) कानांनी ऐका, असे ज्ञानेश्वर महाराज श्रोत्यांना म्हणाले. ४७०. व्यासांच्या आज्ञेनुरूप (सर्व इतिहास सांगून) संजयाने जसा त्या धृतराष्ट्राचा वेळ घालविला, तसे मीहि निवृत्तिनाथांच्या कृपेने तुम्हाला सांगेन. ४७१. तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर कृपादृष्टीचा वर्षाव कराल, तर तुम्हाला मान्य होईल, एवढा मी होईन (म्हणजे तुम्हाला पसंत पडेल असे व्याख्यान कराणारा मी होईन). ४७२. म्हणून महाराज, माझ्या व्याख्यानरूपी सेवेबद्दल मला आपले अवधानरूपी प्रसादाचे दान द्यावे, म्हणजे मी समर्थ होईन, असे ज्ञानेश्वर महाराज श्रोते संत मंडळीस म्हणतात. ४७३.

